

चतुर्या वृद्धा

बाल मोहिनी

का चित् वृद्धा आसीत् । तस्या: बान्धवाः केऽपि न आसन् । सा एकाकिनी निवसति ।

कदाचित् तस्याः वृद्धायाः दृष्टिशक्तिः क्षीणा अभवत् । अल्पेन कालेन सा किमपि द्रष्टुम् अशक्ता अभवत् । सा कञ्चित् चिकित्सकम् आहूय स्वकष्टं निवेदितवती । तम् उक्तवती च - “यदि मम नेत्रे यथापूर्वं पश्यतः तर्हि भवते उचितं पुरस्कारं दास्यामि” इति ।

चिकित्सकः दुष्टस्वभावः आसीत् । सः चिकित्सायाः आरम्भं कृतवान् । तत्यश्चात् वृद्धायाः गृहे स्थितानि आसनानि, वस्त्राणि, पात्राणि चेति सर्वाणि अपि वस्तुनि शैः अपहृतवान् ।

केषुचित् दिनेषु तस्य चिकित्सा समाप्ता । वृद्धाया दृष्टिः पुनःप्राप्ता । तदा चिकित्सकः ताम् उक्तवान् - “इदानीं भवती द्रष्टुं शक्नोति । चिकित्सा सफला जाता । अतः महां पुरस्कारं ददातु” इति ।

वृद्धा कमपि पुरस्कारं न दत्तवती । कुपितः चिकित्सकः न्यायाधिकारिणं निवेदितवान् । न्यायाधिकारी वृद्धाम्

आनाय्य विचारणां कृतवान् ।

वृद्धा उक्तवती - “महाशय ! यदा अहम् अन्धा आसम्, तदा मम गृहे किमपि वस्तु न दृष्टवती । इदानीं तु अहं द्रष्टुं शक्नोमि इति एषः चिकित्सकः वदति । परन्तु इदानीमपि अहं मम गृहे आसनं, वस्त्रं, पात्रं किमपि वस्तु वा द्रष्टुं न शक्नोमि । एवं चेत् मया दृष्टिः पुनःप्राप्ता इति कथम् अद्वीकरणीयम् ?” इति ।

वृद्धायाः चमत्कारपूर्णं वचनं श्रुत्वा न्यायाधिकारी प्रवृत्तं सर्वं ज्ञातवान् । सः चिकित्सकं दण्डयित्वा वृद्धायाः वस्तुनि तस्यै दापितवान् । वृद्धा अपि चिकित्सकाय उचितं पुरस्कारं दत्तवती ।

□□

दृष्टिभेदः

स्वामी विवेकानन्दः अमेरिकायां कस्याच्चित् सभायां भारतीयसंस्कृते: विवरणं कुर्वन् आसीत् । तदा कश्चन अमेरिकीयः तम् उपहासपूर्वकम् उक्तवान् - “अहो, भारतीयसंस्कृत्याः विसङ्गतिः यत् तत्र उलूकः लक्ष्म्याः वाहनत्वेन कल्पितः, सरस्वत्याश्च हंसः” इति ।

विवेकानन्दः मन्दस्मितः सन् उक्तवान् - “एषः एव अस्माकं भवतां च भेदः । अस्माकं संस्कृतिः वदति - मानवः यदा धनस्य अधीनः भवति तदा अन्धः एव भवति, उलूकः इव । अतः लक्ष्म्याः वाहनम् उलूकः । सरस्वती विद्यायाः प्रतीकभूता । विद्यया मनुष्यस्य विवेकः जागरितः भवति । अतः सरस्वत्याः वाहनं हंसः । एषः एव दृष्टिभेदः” इति ।

प्रस्तुतिः - ममता, यल्लापुर

किं न उदिते शृङ्खे ?

बालमोदिनी

Gणपतिः कश्चन कृषकः । सः परिश्रमशीलः । श्रद्धया कृषि करोति । तस्य पत्नी अपि कृषिकार्ये साहाय्यं करोति ।

गणपते: गृहे वृषभाः, धेनवः, कुक्कुराः, पालितः मार्जारः च सन्ति । गृहस्य समीपे केचन आप्रवृक्षाः सन्ति । ते गणपते: पित्रा आरोपिताः वर्धिताः च । एते पशवः वृक्षाः च तस्य परिवारसदस्याः इव ।

जयन्तः गणपते: सुपुत्रः । कृषिविज्ञानविषये उच्चविद्याविभूषितः सः छात्रवृत्तिं सम्पाद्य अमेरिकादेशं गच्छति । तत्र संशोधनकार्ये यशस्वी भवति । ततः स्वदेशं प्रति आगच्छति । सः मुम्ब्याम् उच्चपदस्थः प्रशासनिकः अधिकारी भवति ।

एकदा जयन्तः ग्रामस्थं स्वगृहम् आगच्छति । कतिचन दिनानि यावत् गृहे निवसति । गृहे एकः गोवत्सः भवति । तस्य वयः षण्मासाः । जयन्तः गोवत्सं दृष्ट्वा पितरं वदति - “अहम् एतं शीघ्रमेव मत्तं पुष्टं च करिष्यामि” इति ।

तत्पश्चात् सः प्रतिदिनं द्वितीवारं गोवत्सस्य स्नानं कारयति । स्वच्छतमे वातानुकूलितप्रकोष्ठे तं स्थापयति । रसायनशास्त्रानुसारं सिद्धं खाद्यं तस्मै ददाति । खादनार्थं जलपानार्थं च समयसारिणीं रचयति । जैविकानि सम्प्रेरकाणि औषधानि सूचीद्वारा वत्सस्य शरीरे प्रवेशयति ।

कतिचन मासाः व्यतीताः । गोवत्सः परिपुष्टः भवति । तस्य शरीरं मांसलं भवति । अस्थीनि मांसमध्ये गुप्तानि भवन्ति ।

एकवर्षानन्तरं गोवत्सः पुष्टः जातः चेदपि तस्य शिरसि शृङ्खे न उदिते । शृङ्खोदयस्य चिह्नमपि न दृश्यते । जयन्तः चिन्तितः भवति । शृङ्खोदयार्थं नूतनानि सम्प्रेरकाणि औषधानि प्रयोजयति च ।

तथापि वत्सस्य शिरोभागः मृदुः एव तिष्ठति । जयन्तस्य प्रयत्नाः विफलाः भवन्ति ।

गणपतिः स्वपुत्रेण प्रारब्धं प्रयोगं

पश्यति । तथापि सः तद्विषये कमपि अभिप्रायं न वदति ।

कदाचित् कार्यवशात् जयन्तेन द्वित्रमासान् यावत् अन्यत्र गन्तव्यं भवति । तदा सः बालवृषभस्य योगक्षेमव्यवस्थां पितरं सूचयित्वा गच्छति ।

गणपतिः बालवृषभं बन्धमुक्तं कृत्वा स्वक्षेत्रं प्रति नयति । प्रारम्भे शरीरभारकारणतः बालवृषभः वेगेन चलितुं न शक्नोति । क्रमशः चलने, क्रीडायां च कीदृशः आनन्दः अस्ति इति सः जानाति । तस्य मेदः क्षीयते । शरीरं कृशं भवति । सः मृत्तिकायां क्रीडति । मृत्तिकां शिरसि धारयति । हरितरुणानि खादति । मुक्तवातावरणस्य आस्वादनं च करोति । सः अन्यवृषभैः सह क्रीडति, सङ्घर्षं करोति, व्रणितः भवति, पुनः सङ्घर्षं करोति ।

एवं कतिचन दिनानि व्यतीतानि । एकदा सहजतया गणपतिः गोवत्सस्य शिरः स्पृशति । तस्य स्थानद्वये काठिन्यं दृश्यते । गणपतिः सूक्ष्मतया पश्यति । तत्र शृङ्खाङ्करणस्य चिह्नं दृश्यते !

तदा एव जयन्तस्य आगमनं भवति । सः शृङ्खद्वयं पश्यति । पितरं वदति - “मया दत्तानि औषधानि नियतरूपेण भवान् दत्तवान् खलु ? तस्य एव प्रभावः एषः” इति ।

गणपतिः वदति - ‘नैव, नैव । औषधदानं मया

• म. वि कोलहटकरः

पूर्णतया स्थगितम् आसीत् । केवलम् एतं बन्धमुक्तं कृत्वा वनं प्रति आनीतवान् अहम् । मुक्ते वातावरणे स्वच्छन्दक्रीडनेन, समवयस्कैः सह सङ्घर्षकरणेन, मृत्तिकामर्दनेन च तस्य शारीरं मनः च विकसितं, शृङ्गे च

उदिते । एषः चमत्कारः मया न कृतः । एषः तु निसर्गेण कृतः चमत्कारः” इति ।
जयन्तः मौनेन पितुः अभिप्रायम् अङ्गीकृतवान् ।

□□

बृहस्पतेः चातुर्यम्

• रा.पां. निपाणीकरः

वि शाला नाम नगर्या नरसिंहः नाम महाराजः आसीत् । सः विद्वान्, रसिकश्च । तस्य आस्थाने बहवः विद्वांसः, प्रतिभावन्तः कवयः, कलाकोविदाश्च आसन् ।

महाराजस्य आस्थानं प्रति प्रतिदिनं बहवः याचकाः अपि आगच्छन्ति स्म । ते स्वकौशलप्रदर्शनं कृत्वा महाराजात् पारितोषिकं प्राप्तुम् इच्छन्ति । महाराजः तान् सर्वान् अपि सम्यक् परीक्ष्य तेभ्यः यथोचितं पारितोषिकं वितरति स्म ।

महाराजस्य आस्थाने बृहस्पतिः नाम चतुरः पण्डितः आसीत् । यथार्थनामा सः न केवलं पण्डितः, किन्तु दीनवत्सलः अपि ।

एकदा कश्चित् याचकः राजसभाम् आगतः । सः न पण्डितः, न वा कलाकोविदः । किन्तु धनार्थी । सः

आस्थानमण्डपम् आगत्य द्वारपालकम् उक्तवान् - “विदर्भदेशात् आगतः सुप्रतीकः नाम ज्योतिर्विद् अस्मि अहम् । अहं महाराजस्य दर्शनम् इच्छामि” इति ।

द्वारपालकः तं सगौरवम् अन्तः प्रवेशितवान् ।

“आगच्छतु । स्वागतम्” इति उक्त्वा महाराजः तं स्वागतीकृत्य उपवेष्टुम् आसनं दर्शितवान् । ततः तं सगौरवं पृष्ठवान् - “भोः, भवान् ज्योतिर्विद् इति श्रूयते । तत्र पुनः कस्मिन् विषये प्रावीण्यं प्राप्तं भवता ?” इति ।

“महाराज ! अहं नक्षत्रज्ञानी” - इति उक्तवान् सुप्रतीकः ।

वस्तुतस्तु सः न किमपि जानाति स्म । केवलं दक्षिणापेक्ष्या आगतः आसीत् ।

सुप्रतीकः नक्षत्रज्ञानी इति श्रूत्वा महाराजः नरसिंहः उक्तवान् - “तर्हि भवान् नक्षत्रनामानि वदतु” इति ।

सुप्रतीकः मुहूर्तं ध्यात्वा अनन्तरम् उक्तवान् - “अश्विनी, पुनर्वसु, रेवती, कृत्तिका” इति ।

सप्तविंशतिनक्षत्रनामसु सुप्रतीकेन चत्वारि एव उक्तानि । तानि अपि क्रमम् अननुसृत्य एव । अतः तस्य उत्तरेण महाराजः न सन्तुष्टः । सभासदः अपि न सन्तुष्टाः । अतः महाराजः तस्मै किमपि पारितोषिकं दातुं न इष्टवान् । सुप्रतीकः दीनवदनः सन् महाराजस्य मुखमेव पश्यन् आसीत् ।

पण्डितः बृहस्पतिः अपि तस्यां सभायाम् उपस्थितः आसीत् । सः प्रवृत्तं सर्वम् अवगतवान् । ‘केनापि उपायेन सुप्रतीकाय पारितोषिकं दापनीयम् इति सः

निश्चितवान् । अतः सः इटि उत्थाय महाराजम्
उक्तवान् - ‘देव ! एषः सुप्रतीकः अतीव विदग्धः इति
भासते’ इति ।

‘कीदृशी विदग्धता तस्य...?’ - इति महाराजः
पृष्ठवान् ।

बृहस्पतिः उक्तवान् - ‘एषः निश्चयेन ज्योतिर्विद्
अस्ति । कथमिति वदामि । सः नक्षत्रनामानि उक्तवान्
खलु ?’ - इति ।

‘किन्तु सः चत्वारि एव नक्षत्रनामानि उक्तवान् ।
तानि अपि सः क्रमेण न उक्तवान् । अत्र किं पाण्डित्यम्
अस्ति ?’ इति महाराजः पृष्ठवान् ।

बृहस्पतिः पुनः उक्तवान् - “ एषः नक्षत्र-
नामोच्चारणव्याजेन भवन्त्तम् आशिषा अनुगृहीतवान्
अस्ति । परं भवता तत् न ज्ञातम्” इति ।

‘तत् कथम् ?’ - महाराजः अपृच्छत् ।

बृहस्पतिः उक्तवान् - ‘तद् आशीर्वचनम् एवंरूपम् -
अश्विनी भवतु ते सुमन्दुरा
मन्दिरे भवतु ते पुनर्वसु ।
रेवतीपतिकनिष्ठसेवया
कृत्तिकातनयविक्रमो भव ॥

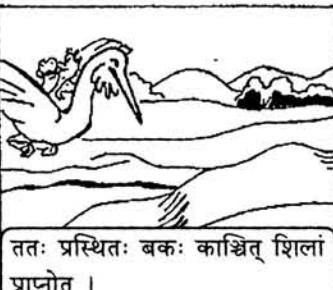
अश्विनीनक्षत्रनामोच्चारणेन भवतः उत्तमा अश्वशाला
(सुमन्दुरा) अश्वैः पूर्णा (अश्विनी) भवतु इति सः
आशंसितवान् । पुनर्वसुनामोच्चारणेन भवतः राज-
प्रासादे भूयः धनागमः (पुनर्वसु) भवतु इति, रेवतीपते:
कनिष्ठभ्रातुः (श्रीकृष्णस्य) सेवया भवान् कृत्तिका-
तनयेन कार्त्तिकेयेन समानविक्रमः भवतु इति च रेवती-
कृत्तिका-नक्षत्रनामोच्चारणेन सूचितम्” इति ।

एतत् श्रुत्वा महाराजः सभासदश्च नितरां सन्तुष्टाः
अभवन् । महाराजः सुप्रतीकं पारितोषिकदानेन
सम्मानितवान् । बृहस्पतिः अपि तेन भूरि प्रशंसितः ।

५

पञ्चांतन्त्रकथाः

• चारुदत्तः • अरसु

ततः प्रस्थितः बकः काञ्चित् शिलां
प्राप्नोत् ।

सर्वान् जलचरान् तत्र अवातारयत् ।

माम ! कुत्र तत् सरः ?
न दृश्यते खलु ?

काञ्चित् तिष्ठतु ! सरोवरं कुतः,
स्वर्णमेव दर्शयामि ।

एकैकं जलचरं सः सावधानम्
अखादत् ।

अहो ! अतीव
स्वादिष्टम् अस्ति !

ततः प्रत्यागतः बकः अवदत् -

ते सर्वे तत्र
सुखेन सन्ति ।

आगच्छन्, सर्वान्
अपि नयामि ।

वध्यशिलां नीत्वा तान् अपि सः अखादत्

अल्पेन
कालेन बकः
पुष्टः अभवत्

माम ! मामाप
तत्र नयतु ।

कदाचित् कक्षन् कुलीरः अपृच्छत्

आत्मगुणविकासनम्

वाल सोदिनी

• डा० निरञ्जन दाशः

ए

कदा सर्वेऽपि प्राणिनः अन्ये जीवविशेषाश्च
सृष्टिकर्तुः ब्रह्मणः समीपं गत्वा तम् उक्तवन्तः -
“भोः पितामह ! अस्माकम् अभियोगं शृणोतु भवान्”
इति ।

ब्रह्मा उक्तवान् - “भवन्तः एकैकशः आगत्य
निवेदयन्तु” इति ।

आदौ गर्दभः उक्तवान् - “हे प्रभो ! भवतः सृष्टौ
पक्षपातः दृश्यते । यतः अत्र जीविनां मध्ये
खाद्यखादकभावः अस्ति । अन्यच्च तेषु केचन
बुद्धिमन्तः, अन्ये केचन मन्दाः इति जनाः मन्यन्ते ।
शृगालः बुद्धिमान् इति प्रथा अस्ति । जनाः मां बुद्धिहीनं
मन्यन्ते । ते भारवहनकार्यं मां नियोजयन्ति । भवान् मां
चतुरं करोतु । मम गुणान् शृगालाय ददातु” इति ।

ततः काकः उक्तवान् - “अहं
जनानां सेवां करोमि । ‘का का’ -
रावं कृत्वा रात्रिः समाप्ता इति
जनान् प्रबोधयामि । परं मया
उपकृताः अपि जनाः मद्विषये
जुगुप्सन्ते, कोकिलमेव
प्रशंसन्ति च । कोकिलस्य
सुमधुरः स्वरः, मम तु
कर्कशः । अतः भवान्
मम कण्ठं मधुरं,
कोकिलस्य च कर्कशं
करोतु” इति ।
कुक्कुरः उक्तवान् -
“प्रभो ! मां
निकृष्टजीविनं मन्यन्ते
जनाः । उच्छिष्ट-

अमेघ्य-भक्षणेन माम् अस्पृश्यम् अपि मन्यन्ते ते । परम्
उच्छिष्टं खादन् अपि मार्जारः तैः न तिरस्क्रियते । अतः
मां मार्जारं करोतु” इति ।

ततः मण्डूकः अवदत् - “भगवन् ! सर्वे प्राणिनः
ममोपरि निर्दयम् अत्याचारं कुर्वन्ति । सर्पः विनायासं मां
खादति । ततः पलायितुमपि महां शक्तिः न दत्ता
भवता । विज्ञानच्छात्राः अपि मां छिन्दन्ति । अतः मां
बृहत्कायं करोतु” इति ।

तत्पश्चात् विषवृक्षः अवदत् - “मम सर्वावयवे विषं
भवति । अतः मां जातमात्रं दृष्ट्वा जनाः समूलम्
उत्पाटयन्ति । तुलसीं तु सर्वे पूजयन्ति । अतः मां तुलसीं
करोतु” इति ।

एवं सर्वेऽपि परगुणानां प्रशंसां कुर्वन्तः स्वगुणविषये
अतृप्तिम् असहनां च प्राकटयन् । तत् श्रुत्वा ब्रह्मा

उक्तवान् - “भवताम् अपेक्षां पूरयितुम् अहम् निष्प्रवृक्षाश्च मधुरायिता: !
असमर्थः । सर्वे विष्णोः समीपं गच्छाम” इति ।

ततः सर्वेऽपि भगवतः विष्णोः समीपं गतवन्तः ।
स्वकीयम् अभियोगं श्रावितवन्तश्च । सकलं वृत्तान्तं
श्रुत्वा भगवान् विष्णुः उक्तवान् - “प्रकृते:
नियमानुसारमेव भवन्तः सर्वे सृष्टाः । तदनुसारमेव
तिष्ठन्तु” इति ।

सर्वे एकस्वरेण अवदन् - “यदि वयं यथा इच्छामः
तथा परिवर्तनं न करिष्यति तर्हि भूलोकं न गमिष्यामः
एव” इति ।

एतत् औद्धत्यपूर्ण वचनं श्रुत्वा विष्णुः - “अस्तु,
भवन्तः यथा इच्छन्ति तथा करिष्यामि । इदानीं
गच्छन्तु” इति उक्तवान् । सन्तुष्टाः ते सर्वे अपि
भूलोकम् आगतवन्तः ।

ततः भूलोकवासिनः अनुभूतवन्तः यत् काकाः
कोकिलाः इव गायन्ति । गर्दभाः शृगालाः इव
शब्दायन्ते । कुकुरेषु मार्जारगुणाः दृश्यन्ते ।
बृहत्कायान् मण्डुकान् दृष्ट्वा सर्पाः भीत्या पलायन्ते ।
तुलसीं यः स्पृशति सः कण्डूतिम् अनुभवति ।

ईदृशं व्यतिक्रमं दृष्ट्वा भूलोकवासिनः विस्मिताः
भीताश्च अभवन् । परिवर्तनं सोहुं ते न सज्जाः । ते
चिन्तितवन्तः यत् प्रलयकालः एव सन्निहितः इति । ते
भगवन्तं प्रार्थितवन्तः यत् “भगवन् ! एतस्याः विपदः
अस्मान् रक्षतु” इति । अन्यगुणान् प्रदर्शयतः प्राणिनः
वृक्षान् सस्यानि च ते सर्वथा तिरस्कृतवन्तः एव ।

एवं लोकानाम् अनादरपात्रातां गताः विफलमनोरथाः
ते सर्वे पुनः विष्णोः समीपं गत्वा निवेदितवन्तः - “हे
भगवन् ! अस्माकम् अपराधं क्षाम्यतु । अस्मभ्यं
पूर्वगुणान् एव ददातु । वयं सृष्टेः नियमं पालयन्तः
यथापूर्वं जीवामः” इति ।

एतत् श्रुत्वा दयालुः विष्णुः उक्तवान् - “समतारक्षणं
सृष्टेः धर्मः । गुणकर्मानुसारमेव भवन्तः सर्वे सृष्टाः ।
अधुना भूलोकं गच्छन्तु । स्वगुणैः बलीयांसः सन्तः
सृष्टिप्रक्रियायां साहाय्यम् आचरन्तु” इति ।

सर्वेऽपि सन्तुष्टाः सन्तः भूलोकम् आगताः ।
सृष्टिप्रक्रियायाम् आत्मानं योजितवन्तश्च ।

□□

मात्रकाम्

• डा० अञ्जुबाला

क श्वन कविः । बाल्यकालत् एव महामेधावी
सः । श्लोकादिरचना बाललीला इव तस्य ।
सद्योघटितां घटनां सः क्षणमात्रेण काव्यरूपेण वर्णयितुं
समर्थः । तस्य एतां विशिष्टां प्रतिभां सर्वे प्रशंसन्ति
स्म । किन्तु तस्य पिता तु एतत्सर्वं ज्ञात्वा अपि
अजानन् इव व्यवहरति स्म । पितुः एषः व्यवहारः
बालस्य मूढुमनः तुदति स्म ।

कालः गतः । बालः प्रवृद्धः । तस्य प्रतिभा अपि
विकसिता । गुरुकुले यत् शिक्षणं प्राप्तं ततः तस्य
भाषासामर्थ्यं यथा तथैव विचाराः अपि परिपक्वाः

अभवन् । युवकः सः सामान्ये अपि विषये
स्वकाव्यप्रतिभया अलौकिकत्वम् उत्पादयितुं समर्थः
आसीत् । अतः साहित्यक्षेत्रे सः श्रेष्ठताम् अवाप ।

शनैः शनैः तस्य यशः सर्वत्र व्याप्तम् । सः यत्र यत्र
गच्छति तत्र सर्वत्र जनाः प्रार्थयन्ते स्म - ‘काव्यं
श्रावयतु’ इति । किन्तु तस्य पिता तु कदापि तं न
प्रशंसति स्म । पितुः मुखात् साधुवादः श्रोतव्यः इति
कवे: प्रबला इच्छा । किन्तु पितुः मुखे कोऽपि भावः न
दृश्यते स्म ।

एकदा तस्य ख्यातिं श्रुतवान् राजा तं राजसभां प्रति

निमन्त्रितवान् ।
राजसभां गतः सः कविः
स्वकाव्यनै पुण्ये न
उपस्थितान् सर्वान्
अन्यम् एव लोकं
नीतवान् । राजा अपि
काव्यरसपाने निमग्नः
सन् आत्मानं
विस्मृतवान् । सः कवेः
प्रशंसां कृत्वा तं
विशेषतः सत्कृतवान् ।
एकः रथः अपि
उपायनरूपेण प्रदत्तः
तेन । राजः अनुज्ञां प्राप्य
कविः प्रहृष्टमनाः सन्
रथे उपविष्टवान् । रथः
वेगेन तस्य गृहं प्रति
अधावत् । ततोऽपि वेगेन
अधावत् तदीयं मनः
मातापितरौ स्वकीर्तिवार्ता

श्रावियितुम् । तस्य पूर्णविश्वासः आसीत् यत् अद्य पिता
मां निश्चयेन आलिङ्गति इति ।

यदा सः गृहं प्राप्तवान् तदा माता पित्रे भोजनं
परिवेषयन्ती आसीत् । उपायनैः सह आगतं पुत्रं
ससम्प्रमं स्वागतीकृतवती सा । तस्याः वात्सल्यपूर्णा
सन्तोषयुक्ता दृष्टिः एव पुत्रं बहुधा प्राशंसत् इव । सा
अन्तः गत्वा पतिं पुत्रस्य आगमनम् उक्तवती । कविः
अपि अन्तः गत्वा पितरं प्रणम्य राजसभायां प्रवृत्तं सर्वम्
श्रावितवान् ।

सर्वं शृण्वन् पिता भोजनम् अनुवर्तितवान् । तस्य
मुखे एका अपि आनन्दरेखा न दृष्टा । माता उत्साहेन
अवदत् - 'कतिचन पद्यानि अस्मान् अपि श्रावयतु'
इति । कविः अविलम्बेन राजसभायां गीतानि पद्यानि
श्रावितवान् । तानि श्रुत्वा एव राजसभायां सर्वे भूरि
प्रशंसां कृतवन्तः आसन् । सर्वाणि श्रुत्वा पिता उक्तवान्
- "किम् एतानि श्रुत्वा एव राजा नितरां सनुष्टः ?"

इति ।

कवे: हर्षः पूर्णतः विनष्टः । पितुः वचनानि तस्य
हृदयं व्यदारयन् इव । एतदनन्तरं पित्रा किं किम् उक्तम्
इति तेन न श्रुतम् । सः त्वरया गृहात् निर्गतवान् ।
आदिनं सर्वत्र भ्रमणं कृतवान् । पितुः वचनं कण्टकम्
इव तस्य हृदये लग्नम् आसीत् । वनोद्यानतटादिषु
उपविश्य सः दिवसान् यापितवान् । सर्वाः दिशः
शून्याः इव भासन्ते स्म ।

एकस्यां रात्रौ विलम्बेन सः गृहं प्रत्यागतवान् । गृहस्य
अन्तः इतोऽपि दीपः ज्वलति स्म । तस्मात् सः
अवगतवान् यत् गृहे इतोऽपि कोऽपि जागरितः अस्ति
इति । यावत् अन्तः पदं स्थापयितुम् उद्युक्तः तावता
मातुः वचनं किमपि श्रुतम् । सः बहिः एव स्थित्वा तत्
श्रुतवान् । माता उक्तवती - "इदानीं किमर्थम् एतावती
व्याकुलता अनुभूयते ? यस्मात् दिनात् आरभ्य सः
अस्वस्थचित्तः जातः तस्मात् दिनात् भवान् अपि सम्यक्

आहारं न सेवते । निद्रा अपि सम्यक् न प्राप्यते भवता । कदाचित् मध्यरात्रे क्षीणस्वरः भवन्मुखतः श्रूयते - 'पुत्र ! वत्स !' इति । यदि पुत्रे एतावत् वात्सल्यं भवतः तर्हि तस्मिन् दिने भवता किमर्थं वा तावत् औदासीन्यं प्रदर्शितम् ? सर्वेषु तस्य प्रशंसां कुर्वत्सु भवान् तु मौनी तिष्ठति" इति ।

तदा पिता उक्तवान् - "तस्य कीर्तिं श्रुत्वा अहं न प्रसन्नः इति किं भवती अपि चिन्तयति ? अये, यदा कोऽपि तं प्रशंसति तदा मम मनः सन्तोषेण स्फीतं भवति स्म । तस्मिन् दिने अपि यदा रथः द्वारसमीपे स्थितः तदा एव मया राजसभायाः वार्ता ऊहिता । मम हृदयम् आनन्दातिरेकेण क्षणकालं स्तब्धम् इव ! नाहं पुत्रस्य शन्तुः । पुत्रस्य यशसा यदि पितुः सन्तोषः न भवति तर्हि कस्य वा सन्तोषः भवेत् ? अहं तु सर्वदा भीतिमान् आसं यत् प्रशंसातिरेकेण मत्सुत्रः कदाचित्

उद्घृतस्वभावः भवेत् इति । सः आत्मश्लाघनरूपं पापं न कुर्यात् इति मम अपेक्षा । अहं जनानां प्रशंसाधिक्यं, भवत्याः वात्सल्याधिक्यं च अनुशासनेन मर्यादितं कर्तुम् इष्टवान् । मम अप्रकटितम् एतत् प्रेम अनुशासनं च मम पुत्रः उपेक्षाम् अमन्यत । सर्वं मम दौर्भाग्यम्..." इति ।

एतत्सर्वं श्रुत्वा कविः अन्तः प्रविष्टः । सहसा तस्य आगमनतः पिता स्तब्धः जातः । सः उत्थाय विस्मितनेत्राभ्यां पुत्रम् अपश्यत् । पुत्रस्य नेत्राभ्याम् अश्रुधारा प्रवहति स्म । सः पितुः चरणयोः अपतत् । पिता प्रीत्या तम् उत्थाप्य हृदयेन तम् आलिङ्गत् । परस्पराश्रुधाराभिः तौ स्नातौ इव । एतत्सर्वं दृष्टवत्याः मातुः हृदयम् आनन्दातिरेकेण पूर्णं जातम् । तस्याः नेत्राभ्याम् अपि आनन्दाश्रुधारा निर्गता ।

तस्य कवेः नाम भारविः इति ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा :

अन्धैनैव नीयमानः...

• हसबनीस सुरेश हरि

वाल मोदिनी

क स्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन कुम्भकारः आसीत् । तस्य
अनेके गर्दभाः आसन् । तेषु अन्यतमः गर्दभः
अन्थः आसीत् ।

बहवः क्रूराः पशवः सन्ति । ते भवन्तं मारयेयुः । अतः
शीघ्रं स्वस्थानं गच्छतु” इति ।

सः अन्धगर्दभः प्रतिदिनम् अन्यैः गर्दभैः सह
चरणार्थं ग्रामात् अरण्यं गच्छति । तैः सह एव
प्रत्यागच्छति च । यद्यपि सः द्रष्टुं न शक्नोति, तथापि
अन्यान् गर्दभान् अनुसरन् सः सुरक्षितरूपेण अरण्यं
गत्वा आगच्छति स्म ।

एकदा चरणार्थम् अन्यैः सह गतः सः अन्धगर्दभः
तत्र कथमपि अन्यैः वियुक्तः अभवत् । सः मार्गभ्रष्टः
सन् इतरेभ्यः दूरं गतवान् । एकाकी सः तृणं चरन् अग्रे
अग्रे गतवान् ।

तावता सायद्वालः सज्जातः । सर्वे गर्दभाः ग्रामं
प्रत्यागताः । अन्धगर्दभस्य तु दिनं रात्रिश्च समाने एव ।
अतः सः किमपि अजानन् अरण्ये एव चरन् आसीत् ।
रात्रिः अपि सज्जाता । तदा कश्चन उलूकः वृक्षकोटरात्
बहिः आगत्य परितः पश्यन् तत्र चरन्तं गर्दभं दृष्टवान् ।
तस्य समीपं गत्वा करुणया तम् उक्तवान् च - “भोः
गर्दभ ! रात्रिः जाता । कदा गृहं गच्छति भवान् ? अत्र

उलूकस्य वचनं श्रुत्वा गर्दभः भीतः अभवत् । सः
तमेव प्रार्थितवान् - “भोः उलूकमित्र ! अहम् अन्थः ।
द्रष्टुं न शक्नोमि । मम सहचरेभ्यः वियुक्तः मार्गभ्रष्टश्च
अस्मि । भवानेव कृपया मम मार्गदर्शनं करोतु” इति ।

तदा उलूकः उक्तवान् - “भवतु मित्र ! न भेतव्यम् ।
अहं द्रष्टुं शक्नोमि । भवतः यथोचितं मार्गदर्शनं
करोमि” इति । गर्दभः अतीव सन्तुष्टः ।

ततः उलूकः गर्दभस्य पृष्ठे उपविष्टवान् । गर्दभः
तस्य सूचनाम् अनुसृत्य अग्रे चलितवान् । अन्थकारे
अपि द्रष्टुं समर्थः उलूकः सूचयन् आसीत् - ‘इतो इतः,
वामतः वृक्षः अस्ति, अग्रे पद्मिलं स्थानम्, तिष्ठतु,
दक्षिणतः चलतु, सावधानं गच्छतु’ इति । गर्दभः अपि
यथा सः वदति तथा चलति स्म ।

एवं तौ आरात्रि अरण्ये भ्रमणं कृतवन्तौ । तथापि
गर्दभस्य ग्रामं प्राप्तुं तौ न शक्तौ । तावता रात्रिः
समाप्ता । प्रभातं सज्जातम् । सूर्यकिरणेषु सम्प्राप्तेषु

उलूकः दृष्टिहीनः जातः । मार्ग स्थानं वा द्रष्टुम्
असर्थः अपि सः गर्दभं तथा न सूचितवान् एव ।

श्रान्तः गर्दभः अवदत् - ‘भोः उलूक ! इतोऽपि
कियदूरम् अस्ति मम गृहम् ? मम पादाः श्रान्ताः ।
अधुना किं दिनम् उत रात्रिः ?’ इति ।

उलूकः किमपि प्रत्युत्तरम् अवदन् तम् इतोऽपि अग्रे
नीतवान् । मार्गे एकस्मिन् स्थले महान् गर्तः आसीत् ।

परं केन कस्मै किं वा वक्तव्यम् ? द्वौ अपि दृष्टिहीनौ !
चलन् गर्दभः उलूकेन सह एव तस्मिन् गर्ते न्यपतत् ।

अन्धेनैव नीयमानः अन्धः कथं वा लक्ष्यं प्राप्नुयात् ?

□□

सेवायाः अहृत्वन्

• श्रीनाथधर द्विवेदी

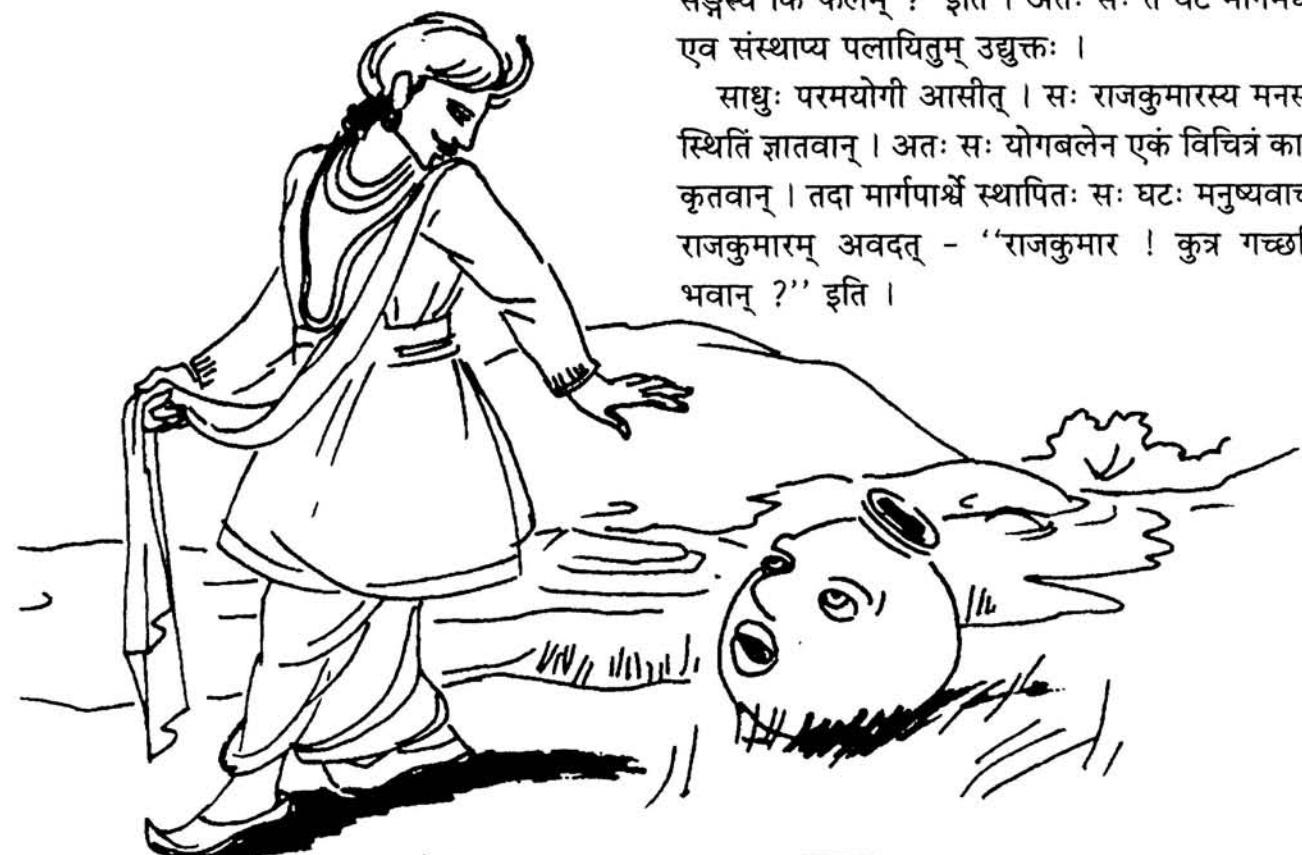
क स्मिंश्चित् राज्ये कश्चन नृपः आसीत् । तस्य
एकः पुत्रः आसीत् ।

राजकुमारः प्रतिदिनम् अपि कस्यचित् साधोः समीपं
गच्छति स्म । आदरेण तस्य सेवां करोति स्म ।
अनेकदिनानि यावत् सः निरन्तरं तस्य परिचर्यां करोति
स्म । तस्मिन् साधौ तस्य महती श्रद्धा आसीत् । साधोः

चञ्चलम् अभवत् । अतः साधुसङ्गस्य फलं यत् लब्धं
तदपि सः विस्मृतवान् । ‘किं फलम् अस्य सेवने ?’
इति चिन्तयितुम् आरब्धवान् । तथापि सः कथमपि
साधोः परिचर्या करोति ।

एकदा सः साधोः निमित्तं गङ्गानदीतः जलम् आनयन्
आसीत् । तदा तस्य मनसि तीव्रम् अभासत यत् ‘साधोः
सङ्गस्य किं फलम् ?’ इति । अतः सः तं घटं मार्गमध्ये
एव संस्थाप्य पलायितुम् उद्युक्तः ।

साधुः परमयोगी आसीत् । सः राजकुमारस्य मनसः
स्थितिं ज्ञातवान् । अतः सः योगबलेन एकं विचित्रं कार्यं
कृतवान् । तदा मार्गपार्श्वे स्थापितः सः घटः मनुष्यवाचा
राजकुमारम् अवदत् - ‘राजकुमार ! कुत्र गच्छति
भवान् ?’ इति ।

सहवासकारणतः राजकुमारस्य मनसि वैराग्यभावः अपि
उत्पन्नः ।

परन्तु अग्रे केनचित् कारणेन राजकुमारस्य मनः

राजकुमारः उक्तवान् - “अहम् एतावदिनपर्यन्तम्
अत्र उषित्वा सत्सङ्गं कृतवान् । परन्तु कोऽपि लाभः न
प्राप्तः । अतः अन्यत्र गच्छामि” इति ।

तत् श्रुत्वा घटः अवदत् - “अहं मम वृत्तान्तं श्रावयामि । तत् श्रुत्वा अनन्तरं गच्छतु भवान् । पूर्वम् अहं कस्यचित् तडागस्य तटे मृत्तिकारूपेण आसम् । तदा सर्वे जनाः तत्र आगत्य मलमूत्रविसर्जनादिभिः मां मलिनयन्ति स्म । कथमपि मया सहते स्म । एकदा कश्चन कुलालः तत्र आगतः । तीक्ष्णेन कुद्वालेन मम शरीरं कर्तितवान् सः । स्वगृहं नीतवान् च । तत्र निर्दयेन मदुपरि मुसलप्रहारं कृतवान् । पादाभ्यां माम् आमर्दितवान् । पुनः एकस्मिन् चक्रे मां प्रक्षिप्य भ्रामितवान् । तस्मात् भ्रमणात् अतीव कष्टेन मुक्तः अभवम् ।

तदा अहं चिन्तितवान् - ‘इदानीं मुक्तः अस्मि’ इति । किन्तु अन्यथा एव प्रवृत्तम् । पुनः कुलालः माम् आतपे निक्षिप्तवान् । ततः अग्नौ अपि प्रक्षिप्तवान् । तदनन्तरं माम् एकस्मिन् आपणे स्थापितवान् । तदा अहं

चिन्तितवान् ‘इदानीं वा मोक्षः प्राप्तः’ इति ।

परन्तु तथा न प्रवृत्तम् । तत्र ये ये आगच्छन्ति ते सर्वे मां ताडयित्वा परिशीलयन्ति स्म । एवं बहूनि दिनानि अतीतानि । तदनन्तरम् अहं तस्य साधोः आश्रमम् आगतवान् । अत्र तु अहं पवित्रं गङ्गाजलं शरीरे स्थापयित्वा भगवतः सेवां करोमि ।

भवान् अपि निराशः मा भवतु । दुःखं कष्टं च धैर्येण सहताम् । यातनायाः अग्निशिखा यदि तीव्रं ज्वलति तदा एव शान्तिं प्राप्नोति” इति ।

घटस्य वचनानि श्रुतवतः राजकुमारस्य नेत्रयोः अश्रूणि आगतानि । सः गुरुसेवायाः फलं प्रत्यक्षं दृष्टवान् आसीत् । घटं स्वीकृत्य सः गुरोः समीपं गत्वा तस्य चरणयोः निपत्तितवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा :

७

अनुचिता स्पृहा

• डा० शान्ता वेङ्कटरामन्

क श्वन देवालयः आसीत् । तस्य पार्श्वे एव
काचित् कूष्माण्डलता आसीत् ।
गोमयपोषणेन सा प्रतिदिनं वर्धमाना आसीत् ।
तस्यां बहूनि कूष्माण्डफलानि आसन् ।

देवालयस्य पार्श्वे कश्चन नारिकेलवृक्षः अपि
आसीत् । तस्य हरितानि पर्णानि आकाशे इतस्ततः
कम्पमानानि शोभन्ते स्म । वृक्षे अनेकानि
नारिकेलफलानि अपि आसन् ।

कदाचित् कूष्माण्डलता नारिकेलवृक्षं दृष्ट्वा
अचिन्तयत् - 'एषः वृक्षः उज्ज्वलं सूर्यप्रकाशं
शुद्धवायुं च सेवमानः आनन्देन तिष्ठति । अहो,
भाग्यं' तस्य ! अहं तु अस्मिन् मलिने स्थाने
देवालयस्य उच्छिष्टपदार्थानां मध्ये जीवामि ।
ईश्वरः कथम् एवं निर्दयः अस्ति ! सः मम विषये
अन्यायम् आचरितवान्' इति ।

तस्यां रात्रौ सा भक्त्या ईश्वरं प्रार्थयत यत् -
'मामपि नारिकेलवृक्षमिव उन्नतजीवनं प्रापयतु'
इति ।

ईश्वरः तस्याः प्रार्थनाम् अङ्गीकृतवान् ।
अनन्तरदिने प्रभाते सा लता देवालयस्य गोपुरं
सम्पूर्णं व्याप्य स्थिता । तद्वारा सूर्यप्रकाशं
मन्दानिलं च अनुभवितुं सा शक्ता अभवत् । अतीव
सन्तुष्टा कूष्माण्डलता ईश्वराय कृतज्ञताम् आर्पयत् ।

तन्मध्ये वायुवेगः अधिकः जातः । तदा कूष्माण्ड-
लतायाः एकं पक्कं फलं वायुवेगं सोद्धुम् असहमाना भूमौ
पतितम् । खण्डशः भिन्नम् अपि । मध्याह्नसमये
वर्धमानेन वायुवेगेन अन्यानि अपि बहूनि फलानि अथः
पतित्वा भग्नानि । सायद्वालाभ्यन्तरे प्रायः सर्वाणि
फलानि पतितानि । भग्नानि च । एतेन कूष्माण्डलता
नितरां शोकाकुला अभवत् ।

तदा देवालयस्य व्यवस्थापकाः अपि चिन्तितवन्तः
यत् 'शः एव एषा कूष्माण्डलता कर्तनीया । अन्यथा
देवालयं प्रदक्षिणीकुर्वतां भक्तानां कष्टं भवति' इति ।

एतद् ज्ञात्वा कूष्माण्डलता इतोऽपि दुःखिता जाता ।
सा पुनरपि ईश्वरं प्रार्थयत - 'प्रभो ! मया दोषः कृतः ।
'अहमपि नारिकेलवृक्षः इव भवामि' इति मया यत्
प्रार्थितं तत् असाधु एव । कृपया मम अपराधं
क्षाम्यतु । मां यथापूर्वं करोतु' इति ।

सन्तुष्टः ईश्वरः कूष्माण्डलतां यथापूर्वं कृतवान् ।
उक्तवान् च - 'मदीयसृष्टौ जीविनां गुणाः स्वभावाश्च
भिन्नाः भवन्ति । परं तेन कारणेन तेषु स्पर्धा न भवेत् ।
यतः सर्वेषामपि जीविनां सृष्टेः फलं जगत्कल्याणमेव'
इति ।

ईश्वरस्य वचनेन कूष्माण्डलता सन्तुप्ता अभवत् ।
सा पुनः कदापि असूयां न प्रादर्शयत् ।

□□

सर्वदा वन्द्यः शिवः

• डा० शैल वर्मा

क

श्वन ग्रामः आसीत् । तत्र कक्षन् बालकः
आसीत् । सः मात्रा सह प्रतिदिनं शिवालयं
गच्छति स्म । माता पुत्रं बोधयति स्म यत् - “शिवः
जगतः पिता अस्ति । सः सर्वेषाम् अपि कष्टानि
दूरीकरोति । तेभ्यः सुखं शान्तिं च ददाति” इति । एतेन
बालकः शिवविषये अधिकश्रद्धावान् जातः । सः
प्रतिदिनमपि नियमेन शिवालयं
गत्वा शिवं नमस्करोति ।

कदाचित् बालकः एकाकी
एव शिवालयं गतवान् । तत्र
सः हृष्टवान् यत् कक्षन्
मूषकः मन्दिरपरिसरे
भ्रमति स्म । सः
मूषकः शिवलिङ्गस्य
उपरि उपविश्य
अक्षतान्नमपि खादति ।
एतत् सर्वं हृष्टवतः
बालकस्य मनसि प्रश्नः
उत्पन्नः यत् ‘सर्वशक्तः
अपि शिवः कथं तं
मूषकं न निवारयति ?’
इति ।

सः गृहं गत्वा
मातरम् उक्तवान् -

“अम्ब ! इतःपरम् अहं शिवालयं न गच्छामि” इति ।

“किमर्थम् ?” इति माता पृष्ठवती ।

पुत्रः उक्तवान् - “शिवलिङ्गस्य उपरि कक्षन् मूषकः
अटति । लिङ्गस्य उपरि विद्यमानं अक्षतान्नम् अपि सः
खादति । तथापि शिवः मूषकं न तर्जयति । तन्नाम
शिवः स्वस्य क्लेशम् अपि दूरीकर्तुं न शक्नोति । यः
स्वस्य क्लेशमेव परिहर्तुं न शक्नोति तादृशस्य शिवस्य

पूजनेन कः लाभः ?” इति ।

पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा माता मन्दहासपूर्वकम् उक्तवती -
“वत्स ! भवान् पितुः स्कन्धोपरि उपविशति,
शयनसमये तस्य उदरस्योपरि अपि क्रीडति । तथापि
पिता भवन्तं न तर्जयति । अपि तु तुष्यति, आनन्दम्

अनुभवति च । एवमेव शिवः अपि । सः जगतः
पिता । सर्वे प्राणिनः तस्य सन्ततिभूताः एव । अतः सः
मूषकं न तर्जितवान् । तस्य क्रीडनेन सः सनुष्टः एव
भवति” इति ।

मातुः वचनं श्रुत्वा बालकः सनुष्टः । तदा आरभ्य
सः निःशङ्कः सन् शिवालयं गच्छति ।

□□

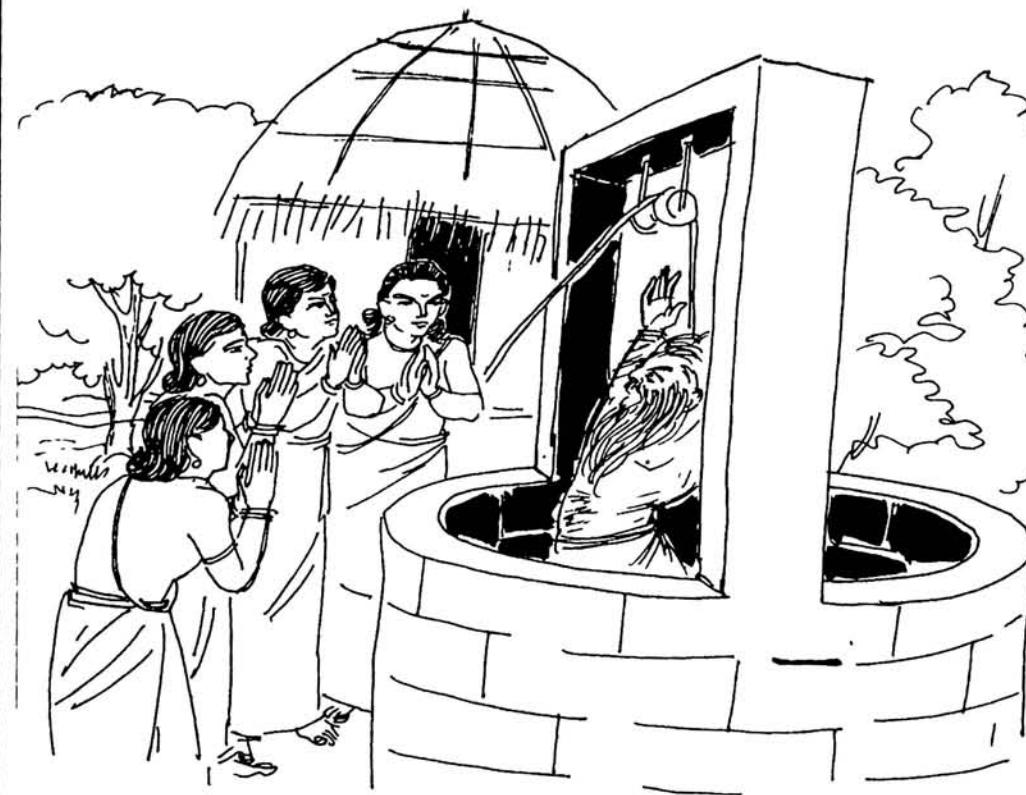
गुरवे नमः

पु रातनकाले कश्चन आश्रमः आसीत् । तत्र शिवानन्दः इति कश्चन गुरुः आसीत् । सः सर्वशास्त्रेषु निपुणः । अतः तस्य समीपे बहवः शिष्याः पठन्ति स्म । गुरुः यद्यपि विद्वान्, तथापि तस्य मनसि 'सर्वे शिष्याः मयि महत् गौरवं प्रदर्शयेयुः' इति इच्छा आसीत् ।

एकदा कश्चन छात्रः वृक्षम् आरुह्य फलानि अवचिन्वन् आसीत् । तदा गुरुः तत्र आगतवान् । गुरुं दृष्ट्वा अपि सः शिष्यः तं न नमस्कृतवान् । तदा गुरुः तं शिष्यं समीपम् आहूय - "भवान् किमर्थं मां दृष्ट्वा अपि नमस्कारं न कृतवान् ?" इति पृष्ठवान् ।

शिष्यः विनयेन उक्तवान् - "गुरो ! अहं वृक्षस्य उपरि आसम् । तदा यदि भवतः नमस्कारं कुर्या तर्हि अहम् अधः पतेयम् । अतः न नमस्कृतवान्" इति ।

तेन कुपितः गुरुः तं ताडितवान् । सर्वान् शिष्यान् आहूय उक्तवान् च - "इतःपरं यदा मम शिरः दृश्यते

बाल मोहिनी

• (सं) जि. सुरेशशिवाचार्यः

तदा भवद्धिः मां नमस्कृत्य, अनन्तरम् एव अन्यद् कार्यं करणीयम्" इति । शिष्याः "तथैव भवतु" इति अङ्गीकृतवन्तः ।

पुनः कदाचित् स्नानं कर्तुम् उद्युक्तः गुरुः आश्रमस्य कूपे पतितवान् । पतितः सः कूपात् क्रन्दति स्म । तदा तत्र आगताः शिष्याः दीर्घा रज्जुं कूपे अधःपर्यन्तं प्रेषितवन्तः । गुरुः रज्जुं गृहीतवान् । सर्वे शिष्याः रज्जुम् आकृष्टवन्तः । गुरुः शनैः शनैः उपरि आगतवान् । परन्तु यदा गुरोः मुखं दृष्टं तदा सर्वे शिष्याः रज्जुं त्यक्त्वा 'गुरवे नमः, गुरवे नमः' इति उच्चैः वदन्तः तं नमस्कृतवन्तः । गुरुः पुनः कूपे पतितवान् ।

द्वित्रिवारं शिष्याः एवमेव कृतवन्तः । तदा गुरुः 'एतत् मम आदेशस्य फलम्' इति ज्ञात्वा सखेदम् उक्तवान् - "शिष्याः, मम भवतां नमस्कारः नावश्यकः । प्रथमं मां कूपात् उत्थापयन्तु" इति ।

शिष्याः इदानीं तु तं कूपात् कथमपि बहिः आनीतवन्तः । तदा आरभ्य गुरुः कदापि शिष्येभ्यः तादृशं गौरवप्रदर्शनं न अपेक्षितवान् । □□

आमिश्रापता चत्तकी

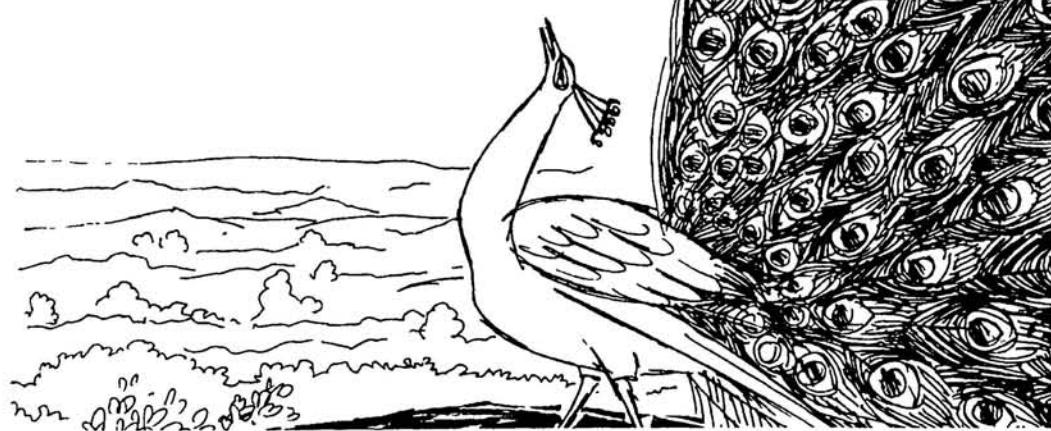
व

र्षराज्ञया: द्वे पुत्रौ । चातकी ज्येष्ठा । मयूरी च कनिष्ठा । मयूरी रूपवती गुणवती च । सर्वे मयूर्याः प्रशंसां कुर्वन्ति स्म । अतः चातकी तस्यै असूयति स्म । तस्याः अमङ्गलं च चिन्तयति स्म ।

अत्रान्तरे कदाचित् कानिचन दिनानि यावत् चातकी अदृश्यतां गता । किञ्चिदिनानन्तरं सा प्रत्यागता । तदा

• बालकृष्ण हेगडे, मन्त्रिगेमने

मयूरी क्रीडासक्ता आसीत् । चातकी तत्र गतवती । तां दृष्ट्वा मयूरी पृष्ठवती - “अये ! भवती कुत्र गतवती आसीत् । बहूनि दिनानि भवत्या: दर्शनमेव नासीत्” इति ।

तदा चातकी उत्तरं दत्तवती - “अहं पृथिवीं प्रति गतवती आसम् । पृथिव्याः प्राकृतिकं दृश्यं मनोहरम् । सा स्वर्गात् अपि सुन्दरता । स्वर्गे सुगन्दं पारिजातम् अवश्यम् अस्ति । किन्तु पृथिव्यां वर्णयुक्तानि पुष्पाणि

मधुमयानि, बहुविधानि कुमानि, सुमधुराणि फलानि, च सन्ति । तत्र सर्वे जनाः कर्मकुशलाः । तत्र भावः अस्ति, अभावः अपि अस्ति । सुखम् अस्ति, दुःखमपि अस्ति । तत्र जीवनं देवैः अपि दुर्लभम् । आगच्छतु, इमं स्वर्गं त्यक्त्वा सुधामयीं वसुधां प्रति गच्छाव” इति ।

“तर्हि मातुः अनुमतिं प्राप्य गच्छाव”- इति उक्त्वा मयूरी मातुः समीपं गत्वा तस्याः अनुमतिं याचितवती ।

वर्षराज्ञी पुत्रीं
बोधितवती -
‘पुत्रि ! पृथिव्याः
विषये भवती
सम्यक् न
जानाति । तत्र
कामना-वासाना-
लोभः - इत्यादीनि
पापानि सन्ति ।
निषिद्धफलानि
सन्ति, क्रूराः मृगाः
सन्ति, दुष्टजनाः
सन्ति । तत्र गता
भवती किमपि
भक्षयित्वा स्वयं
स्वस्य विपत्तिम्
आमन्त्रयिष्यति,
दुःखस्य कारणं
भविष्यति । सम्यक्
चिन्तयतु” इति ।

मयूरी उक्तवती - “मातः ! अलं चिन्तया । मया सह भगिनी चातकी गच्छति । सा तु सर्वं जानाति खलु ! किं भक्षणीयं किं न भक्षणीयम् इति । सा अवश्यं मां ज्ञापयिष्यति” इति माता किमपि अनुकृत्वा शिरश्चालनपूर्वकम् अनुमतिं दत्तवती ।

मातुः आशीर्वादं प्राप्य मयूरी, चातकी च पक्षिरूपेण वसुधाम् अवातरताम् । धरायाः सागर-सरिद-गिरि-वन-तरु-लताः वीक्ष्य मयूरी आनन्देन नर्तिवती । तस्मिन्

चातकी समये फलमेकम् आनीय मयूर्यै दत्तवती । सरला मयूरी कपटताम् अजानती आनन्देन भक्षितवती ।

समयः अतीतः । चातकी स्वकार्य साधयित्वा आकाशमार्गेण डयमाना स्वर्ग प्रतिगतवती । मयूरी प्रस्थिता, किन्तु उहुयने असमर्था भूत्वा भूम्यां पतितवती !

वर्षाराज्ञी चातकीं पृष्ठवती - “भवती एकाकिनी आगतवती, मम प्रियतमा मयूरी कुत्र ?” इति ।

कपटाभिनयेन चातकी उक्तवती - “बहुवारम् अहं तां बोधितवती । सा न श्रुतवती । इमां लावण्यमर्यां वसुन्धरां परित्यज्य स्वर्गं प्रति नाहं गमिष्यामि इति मम प्रस्थानकाले सा कथितवती” इति ।

चातक्याः कपटताम् अनायासेन अवगतवती वर्षाराज्ञी । सा उक्तवती - “चातकि ! श्रुणु मम

अभिशापम् । भवती अद्यप्रभृति भूतलवासिनी भवतु । तत्र किञ्चिदपि जलं न प्राप्नोत् । पृथिव्यां भवत्याः कुलस्य जीवनं दुःखमयं भवतु । किन्तु मम प्रियतमा मयूरी सर्वेषाम् आदरणीया भवतु । सुखमयं जीवनं सा यापयतु” इति ।

अभिशापता चातकी सहसा स्वर्गात् धराम् आगतवती । अद्यापि सा तृष्णाम् अनुभवन्ती अस्ति । यद्यपि पृथिव्यां जलं भवति तथापि तत् कदापि न पिबति सा । किन्तु वर्षाराज्ञ्याः कृपाजलम् एव अपेक्षते ।

वर्षाराज्ञी अद्यापि मयूरीं न विस्मरति । सा इतस्ततः भ्रमति, क्रन्दति च । तस्याः नयनतः जलधारा निस्सरति । नीलगग्ने स्वमातरं निर्निमेषनेत्राभ्याम् अवलोकयन्ती मयूरी पक्षद्वयम् उत्तोल्य नुत्यरता भवति ।

□□

लघुविनोदः

वासन्ती

नरकस्य विज्ञापिका

क

श्रन मनुष्यः मरणं प्राप्तवान् । तदा यमदूतः तं पृष्ठवान् -

“भवान् आदौ स्वर्गं गन्तुम् इच्छति, उत नरकम् ?” इति ।

सः मनुष्यः उक्तवान् - “अहं प्रथमं स्वर्गं नरकं चापि सकृत् दृष्ट्वा एव गमनस्य निश्चयं करोमि” इति ।

यमदूतः उक्तवान् - “अस्तु ।” अतः सः तं मनुष्यं वातायनात् स्वर्गं दर्शितवान् । तत्र पुष्पिताः वृक्षाः, प्रसन्नं वातावरणं च आसीत् । देवदेवताः परस्परम् आनन्देन वार्तालापं कुर्वन्ति स्म । अमृतं पिबन्ति स्म च ।

अनन्तं यमदूतः तं मनुष्यं नरकं वातायनात् दर्शितवान् । तत्र तु चित्रपटनायिकाः नृत्यन्ति स्म, जनाः यथेष्टं मद्यपानं कुर्वन्ति स्म ।

स्वर्गं नरकं च एवं दृष्ट्वा सः मनुष्यः आदौ नरकगमनस्य एव निश्चयं कृतवान् । अतः तं मनुष्यं यमदूतः नरकं प्रेषितवान् ।

परन्तु तत्र सः दृष्टवान् यत् कश्चन नरकाधिकारी अन्यमनुष्यान् निर्दयं ताडयति स्म । अतः सः मनुष्यः नरकाधिकारिणं पृष्ठवान् - “यदा अहं वातायनात् दृष्टवान् तदा अन्यदेव चित्रमासीत् । इदानीं प्रत्यक्षरके अन्यत् एव प्रचलति । किम् एतत् ?” इति ।

तदा सः नरकाधिकारी विहस्य उक्तवान् - “मूर्ख ! तत् आसीत् नरकस्य विज्ञापिकामात्रम् !”

□□

बाल मोहिनी

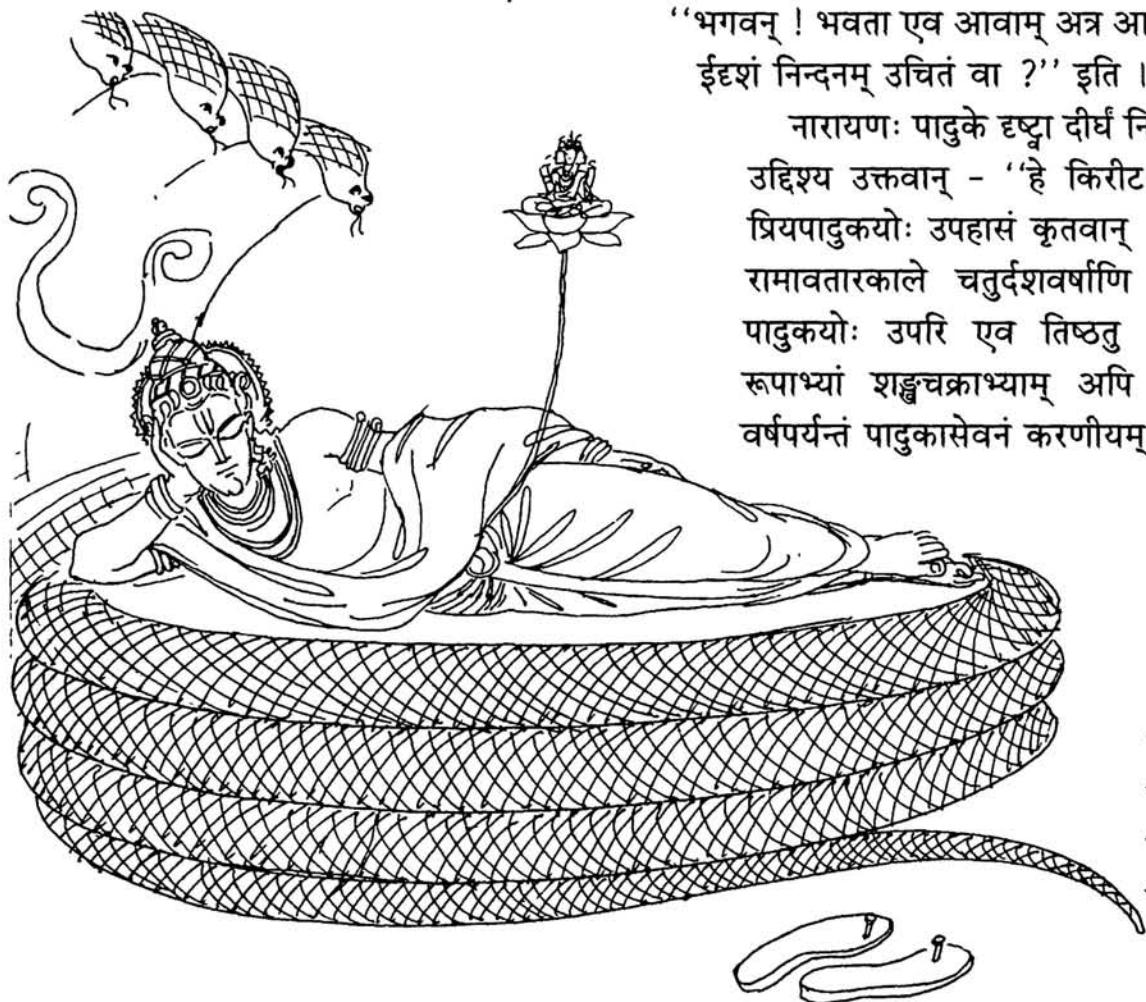
पादुकामहिमा

• (सं) वेङ्गटरामु

ए कदा बहिः गतः श्रीमन्नारायणः वैकुण्ठम्
आगतवान् । स्वभवनं प्रविश्य पादुके
शयनप्रकोष्ठे विसृज्य सः शेषशयने शयितवान् ।
निद्रामग्नः च अभवत् ।

तदा तत्र स्थितः नारायणस्य किरीटः पादुके उद्दिश्य
अवदत् - “हे पादुके ! भवत्योः परिज्ञानम् अस्ति
किम् ? सर्वेषु अशुचिप्रदेशेषु अटित्वा प्रकोष्ठस्य अन्तः
आगमनम् उचितं वा ? इतः निर्गम्यताम्” इति ।

तदा पादुकाभ्याम् उक्तम् - “हे शिरोभूषण ! अत्र
आवां स्वयं नागते । श्रीमन्नारायणेन एव आवाम्
आनीते । अतः भवतः क्रोधः न उचितः” इति ।

किरीटस्य क्रोधः इतोऽपि अधिकः जातः ।
“नारायणस्य पादमूले स्थिताभ्यां भवद्ध्वयां भगवतः
शिरसि विराजमानस्य श्रेष्ठस्य मम प्रतिवचनं दीयते
वा ? कियद् धार्ष्य भवत्योः ?” इति सः अगर्जत् ।

तदा पादुकाभ्याम् उक्तम् - “हे शिरोभूषण !
अहङ्कारः मास्तु । यद्यपि आवां नारायणस्य पादमूले
भवावः, तथापि तस्य चरणसेवकानां जीवनं धन्यम् इति
सर्वैः विदितमेव” इति ।

तयोः सम्भाषणं श्रुत्वा शङ्ख-चक्र-गदादयः अपि
पादुके निन्दन्तः किरीटस्य समर्थनं कृतवन्तः ।

पादुके दुःखिते । ताभ्यां नारायणस्य प्रार्थना कृता -
“भगवन् ! भवता एव आवाम् अत्र आनीते । एवं सति
ईदृशं निन्दनम् उचितं वा ?” इति ।

नारायणः पादुके दृष्ट्वा दीर्घ निःश्वस्य किरीटम्
उद्दिश्य उक्तवान् - “हे किरीट ! भवान् मम
प्रियपादुकयोः उपहासं कृतवान् । अतः त्रेतायुगे
रामावतारकाले चतुर्दशवर्षाणि यावत् भवान्
पादुकयोः उपरि एव तिष्ठतु । भरतशत्रुघ्न-
रूपाभ्यां शङ्खचक्राभ्याम् अपि तदा चतुर्दश-
वर्षपर्यन्तं पादुकासेवनं करणीयम्” इति ।

तदनुसारमेव
त्रेतायुगे भरतः
रामस्य पादुके
सिं हा स नै
स्थापयित्वा
चतुर्दशवर्षाणि
यावत् शत्रुघ्नेन
सह तयोः सेवां
कृतवान् ।

शः एव रक्षकः

शि

वाजिः असामान्यः सङ्घटकः आसीत् । सः अशिक्षितान् अरण्यजनान् चित्वा तेभ्यः शिक्षणं दत्त्वा तेषां साहाय्येन एव साम्राज्यनिर्माणं कृतवान् । क्रमशः प्रतिवेशिनः महाराजान् अपि जित्वा राज्यविस्तारं कृतवान् ।

यद्यपि शिवाजिः विनयशीलः, तथापि कदाचित् तस्य मनसि विचारः आगतः यत् ‘मया बहूनि प्रजाहितकार्याणि कृतानि । तडागाः निर्मिताः । तेन देशे जलसमृद्धिः सम्पादिता । अतः प्रजाः सुखेन धान्यानि वर्धयन्ति, मिष्टान्नं च खादन्ति । एवं च प्रजापालने अहम् अत्यन्तं दक्षः अस्मि’ इति । एवं चिन्तयतः तस्य मनसि अहङ्कारः उत्पन्नः ।

शिवाजे: गुरुः समर्थरामदासः एतद् ज्ञातवान् । ‘शिव्यस्य अहङ्कारः कथमपि निवारणीयः’ इति सः सङ्घल्प्य कृतवान् ।

एकदा समर्थरामदासः शिवाजिना सह भ्रमणाय गतवान् आसीत् । कस्मिंश्चित् स्थाने बहवः कर्मकरा: कार्यरताः आसन् । तत्र कस्यचित् देवालयस्य निर्माणकार्यं प्रचलति स्म । रामदासः शिवाजिं तत्समीपं नीतवान् । तत्र कश्चन शिल्पी काञ्चित्

• (सं)सतीशः

महाशिलां परिशीलयति स्म । शिष्यस्य हस्ते मुद्रां दत्त्वा रामदासः तस्याः शिलायाः एकं भागं दर्शयन् उक्तवान् - “अत्र प्रहारं करोतु” इति । शिवाजिः तथैव प्रहारं कृतवान् ।

अहो आश्वर्यम् ! तस्याः शिलायाः अन्तः किञ्चित् जलम् आसीत् । सजीवः कश्चन मण्डूकः अपि तत्र आसीत् ।

तद् दर्शयन् रामदासः उक्तवान् - “अहो भगवतः करुणा, यद् सः सर्वान् अपि जीविनः येन केनचित् प्रकारेण रक्षति, पोषयति च । सर्वजीविनामपि पालनपोषणकर्ता सः एव । मनुष्याः वयं तु केवलं निमित्तभूताः । रक्षकस्तु सः एकः एव” इति ।

गुरोः वचनं श्रुत्वा शिवाजिः स्वस्य दोषम् अवगतवान् । तस्य अहङ्कारः अपगतः ।

□□

— पाषाणस्य मूल्यम् —

प्रा

चीनकाले कावेरीनद्याः पाश्वे एकं गुरुकुलम्
आसीत् । गुरुकुलस्य वातावरणं बहु पवित्रम्
आसीत् । तत्र प्रातः सायं च हवनं भवति स्म । शिष्याः
नियतरूपेण ब्रह्मचर्यस्य पालनं कुर्वन्ति स्म । प्रतिदिनम्
ते भिक्षायाचनार्थं गच्छन्ति स्म । भिक्षायां प्राप्तं सर्वं
गुरवे समर्पयन्ति स्म । अनन्तरं मिलित्वा भोजनं कुर्वन्ति
स्म ।

एकदा सुन्दरः नामकः ब्रह्मचारी नगरे भिक्षां याचितुं
गतवान् । भिक्षायाः अनन्तरं सः आश्रमं प्रति प्रस्थितः ।
सहसा मार्गे सः एकं पाषाणं दृष्टवान् । आकृत्यां सः
पाषाणः कन्दुकः इव आसीत् । तस्य वर्णः नीलः
आसीत् । सुन्दरः तं पाषाणं स्वीकृत्य आश्रमम्
आगतवान् ।

आश्रमे सः पाषाणं सर्वेभ्यः दर्शितवान् । सर्वे

● डा० लता विग.

सन्तोषम् अनुभूतवन्तः । तेन पाषाणेन क्रीडितवन्तः च ।
तत्पश्चात् ते सर्वे प्रतिदिनं तेन पाषाणेन क्रीडन्ति स्म ।

एकदा गुरुः तं पाषाणं दृष्टवान् । सः तं हस्तेन
गृहीत्वा अवधानपूर्वकं परिशीलितवान् । सः ज्ञातवान्
यद् एषः पाषाणः सुन्दरेण प्राप्तः इति । ततः सुन्दरम्
आहूय उक्तवान् - “वत्स ! भवान् अन्येन पाषाणेन
क्रीडतु । कुत्रापि गत्वा एतस्य पाषाणस्य विक्रयणं
करोतु । परन्तु विक्रयणात् पूर्वं तस्य मूल्यस्य विषये मां
पृच्छतु” इति ।

सुन्दरः कस्यचित् शाकविक्रेतुः समीपं गतवान् ।
उक्तवान् च - “अहम् अस्य पाषाणस्य विक्रयणं कर्तुम्
इच्छामि” इति ।

शाकविक्रेता तं पाषाणं दृष्ट्वा उक्तवान् - “अस्तु, एतं
महां ददातु । अहं भवते नाणकद्वयं ददामि” इति ।

तद् श्रुत्वा सुन्दरः विस्मितः अभवत् । सः

चिन्तितवान् - “अहो ! पाषाणस्य
मूल्यम् ! नाणकद्वयेन बहु घृतं स्वीकृतुं
शक्नोमि । अतः पाषाणस्य विक्रयणं
करणीयम् एव” इति । झटिति सः गुरोः
वाक्यं स्मृतवान् । शीघ्रं पाषाणं गृहीत्वा
गुरोः समीपं गतवान् । प्रवृत्तं निवेदितवान्
च ।

गुरुः उक्तवान् - “भवान् अन्यत्रापि
विचारयतु” इति । सुन्दरः अन्यस्मिन्
दिने क्रीडनकविक्रेतुः समीपं गत्वा पाषाणं
दर्शितवान् । तदा क्रीडनकविक्रेता
उक्तवान् - “अहं रूप्यकद्वयेन एतं पाषाणं
क्रीणामि” इति ।

एतद् श्रुत्वा सुन्दरः अतीव सनुष्टः
अभवत् । पाषाणं विक्रेतुं निश्चयं च
कृतवान् । किन्तु अनुक्षणं गुरोः वाक्यं
स्मृत्वा तत्समीपम् आगतवान् । पृष्ठवान्
च - “किं करवाणि ?” इति ।

गुरुः पुनः उक्तवान् - “भवान् अन्यत्र
गच्छतु” इति । सुन्दरः निरुत्साही

अभवत् । परन्तु गुरोः वचनं निराकर्तुम् अशक्तः अन्यत्र गतवान् । भ्रमन् सः किञ्चित्कालानन्तरम् एकं नगरं प्राप्तवान् । तत्र एकस्य स्वर्णकारस्य आपणं दृष्टवान् । तस्य आपणे बहुमूल्यरत्नानि आभरणानि च आसन् । सुन्दरः आपणिकम् उक्तवान् - “अहम् एतस्य विक्रयणं कर्तुम् इच्छामि” इति ।

स्वर्णकारः तस्य हस्ततः पाषाणं स्वीकृत्य दृष्टवान् । अनुक्षणं सः आश्वर्यचकितः अभवत् । सः उक्तवान् - “एतस्य बहु मूल्यम् अस्ति । अहम् एतं क्रेतुं न समर्थः । यदि भवान् मम कृते एव अस्य विक्रयणं कर्तुम् इच्छति तर्हि मया मम सम्पूर्णा सम्पत्तिः एव दातव्या भवेत् । एतम् आपणमेण स्वीकरोतु भवान्” इति ।

सुन्दरः किमपि न उक्तवान् । धावित्वा आश्रमम्

आगतवान् । गुरुम् उक्तवान् - “अहम् अस्य विक्रयणं कर्तु न इच्छामि । कृपया भवान् एव एतस्य वास्तविकं मूल्यं वदतु” इति ।

गुरुः सस्नेहं सुन्दरम् उक्तवान् - “यदि भवान् एतस्य पाषाणस्य वास्तविकमूल्यं ज्ञातुमिच्छति तर्हि भवता रत्नपरीक्षकेण भवितव्यम् । एषः पाषाणः तु कोटिजनेषु कस्यचित् समीपे भवति । परन्तु जीवनरूपं रत्नम् सर्वेषाम् अपि जनानाम् अस्ति । तद् अवगन्तुम् अस्माभिः नचिकेतस्सदृशैः भवितव्यम् इति ।

एतद् श्रुतवतः सुन्दरस्य नेत्राभ्याम् अश्रूणि आगतानि । सः गुरोः चरणयोः पतितवान् । चिन्तितवान् यत् - ‘वयं जीवनं किञ्चिदपि न अवगच्छामः । जीवनस्य मूल्यं महत् अस्ति’ इति ।

पञ्चतन्त्रकथाः

सर्वेषु अस्ति ईश्वरः

• (सं) रवीन्द्रकुमार पाठकः

क स्मिंश्चित् गुरुकुले बहवः छात्राः अध्ययनं

कुर्वन्ति स्म । तेषां गुरुः ज्ञानी तपस्वी च । स्यात् एव । अतः किमर्थं भयम् ?' इति विचिन्त्य तत्रैव कदाचित् गुरुः शिष्यान् एवम् उपदिष्टवान् - 'जगतः स्थितवान् ।

सर्वेषु वस्तुषु प्राणिषु च ईश्वरः अस्ति' इति ।

एकस्मिन् दिने भिक्षाटनार्थं सर्वे शिष्याः समीपस्थं नगरं गतवन्तः । तत्र भिक्षां सम्प्राप्य यदा ते गुरुकुलम् आगच्छन्तः आसन् तदा मार्गे कश्चन कोलाहलः श्रुतः । कश्चित् उच्चस्वरेण उक्तवान् - 'भोः भोः जनाः ! स्वप्राणान् रक्षन्तु ! कश्चित् मदोन्मत्तः गजः स्वतन्त्रः भूत्वा जनान् मारयन् अस्ति । धावन्तु, धावन्तु' इति ।

तदा शिष्याः इष्टवन्तः, गजः महता वेगेन तेन एव मार्गेण आगच्छन् अस्ति । भीताः जनाः इतस्ततः धावितवन्तः । गजस्य उपरि उपविष्टः हस्तिपकः

तं दृष्ट्वा हस्तिपकेन पुनः उच्चैः उक्तम् - 'हे मूढ ! अपसरतु, अपसरतु ! एषः गजः प्रमत्तः अस्ति' इति । परं शिष्यः किञ्चिदपि न अकम्पत ।

तावति काले तत्र आगतः गजः तं बालं स्वशुण्डया गृहीत्वा दूरे प्रक्षिप्तवान् । वेदनाम् असहमानः सः शिष्यः संज्ञाविहीनः जातः । गजस्य ततः निर्गमनानन्तरं सर्वैः शिष्यैः सः गुरुकुलम् आनीतः । तस्य औषधोपचारः अपि कृतः । तदनन्तरं सः जागरितः । शिष्याः गुरुं सर्वं वृत्तान्तम् उक्तवन्तः । तदा गुरुः तम् उक्तवान् - 'वत्स ! त्वया कीदृशः मूर्खव्यवहारः कृतः !' इति ।

शिष्यः उक्तवान् - 'गुरुवर्य ! सर्वेषु ईश्वरः अस्ति इति भवता एव शिक्षितम् । अतः एव अहं गजे अपि ईश्वरः अस्ति इति मत्वा तत्रैव स्थितवान् । अत्र मूर्खता का ?' इति ।

गुरुः उक्तवान् - 'वत्स ! भवता उक्तं सत्यमेव । परं केवलं गजे ईश्वरः अस्ति इति चिन्तितं भवता । गजे यथा तथा हस्तिपके अपि ईश्वरः अस्ति एव । कथं भवता तस्य वचने विश्वासः

उच्चस्वरेण पुनः पुनः घोषयन् आसीत् - 'अपसरन्तु, अपसरन्तु' इति ।

सर्वे शिष्याः क्षणमपि विलम्बम् अकृत्वा तं मार्गं विहाय अन्यत्र धावितवन्तः । परन्तु एकः शिष्यः 'यदि तेन पुनः कदापि एतादृशी मूर्खता न प्रकाशिता । सर्वेषु वस्तुषु ईश्वरः अस्ति तर्हि अस्मिन् गजे अपि ईश्वरः

न कृतः ?' इति ।

एतद् वचनं श्रुत्वा शिष्यः स्वदोषम् अवगतवान् ।

□□

उद्धरता

बाल मोदिनी

ए कदा मिथिलायाः नृपः कोशलराज्यस्य उपरि
आक्रमणं कृतवान् । कोशलनृपस्य सेना
मिथिलायाः नृपस्य सेनापेक्षया न्यूना आसीत् । अतः
कोशलनृपः युद्धे पराजितः जातः । सः राजधानीं
त्यक्त्वा पलायनं कृतवान् । तस्य ग्रहणार्थं मिथिलाधिपः
एकम् उपायं कृतवान् । सः उद्घोषणं कारितवान् यत्
'यः कोशलराजं मम पुरतः उपस्थापयति तस्मै सहस्रं
सुवर्णमुद्राः दीयन्ते' इति ।

• (सं) गङ्गाराम शर्मा

सः ज्ञातवान् यत् इदानीं नगरस्य जनानाम् आर्थिकी
सहायता अपि अत्यावश्यकी अस्ति इति । अतः सः
दृढनिश्चयं कृत्वा काननतः कोशलनगरं गतवान् । ततः
तत्रत्वैः जनैः साकं मिथिलानृपस्य समीपं गत्वा उक्तवान्
- "अहं कोशलनृपः अस्मि । मम ग्रहणार्थं भवान् एक-

कोशलनृपः स्वप्राणरक्षणार्थं तत्र तत्र कानने भ्रमणं
कृतवान् । तस्य सेनायां प्रविष्टाः युवकाः स्वप्राणान्
त्यक्तवन्तः । कोशलनगरे तु इदानीं केवलं महिलाः,
बालाः, वृद्धाः आसन् । प्राकृतिकप्रकोपकारणेन कृषिः
अपि नष्टा । अनेके बालाः वृद्धाः च रोगग्रस्ताः
अभवन् । केचन बुभुक्षाकारणतः स्वप्राणान् अत्यजन् ।
जनानां दुर्दशां ज्ञातवतः नृपस्य अतीव दुःखं जातम् ।

सहस्रं सुवर्णमुद्राः पारितोषिकरूपेण घोषितवान् आसीत्
खलु । भवान् मम बन्धनं करोतु । एतेभ्यः जनेभ्यः ता
मुद्राः ददातु" इति ।

मिथिलानृपः कोशलनृपस्य उदारतां दृष्टा लज्जया
नतमस्तकः अभवत् । सः स्वेन स्वाधीनीकृतं राज्यं
कोशलनृपाय प्रत्यर्पितवान् । स्वयं च मिथिलायाः
आधिपत्यं कृतवान् ।

□□

पीठं चलति

• (सं) कु. वसुन्धरा चौहान्

चा

द्वादेवः कक्षन् योगी । तस्य वयः आसीत् शतं वर्षाणि । सः अनेकाः सिद्धीः प्राप्तवान् आसीत् । तस्य दीर्घजीवनं दृष्ट्वा जनाः वदन्ति स्म यत् - 'चाङ्गदेवः असाधारणः । यमः अपि तस्य समीपम् आगन्तुं भयम् 'अनुभवति' इति । एतेन चाङ्गदेवस्य

जनाः वदन्ति स्म यत् 'ज्ञानेश्वरः विठ्ठलस्य दर्शनं प्राप्तवान् अस्ति' इति । ज्ञानेश्वरे ईर्ष्याद्विषादयः विकाराः न आसन् । तस्य जीवनम् अत्यन्तं सरलम् । व्यवहारश्च अतीव मधुरः ।

ज्ञानेश्वरस्य कीर्तिं श्रुत्वा चाङ्गदेवः चिन्तितवान् यत्

'कदाचित् मया सः मेलनीयः' इति । परन्तु तस्य मनसि विचारः उत्पन्नः यत् - 'अहं सिद्धयोगी अस्मि । वयसा अपि ज्ञानेश्वरात् अहमेव ज्येष्ठः । अहमेव कथं तत्र गच्छामि ?' इति ।

अतः सः ज्ञानेश्वराय एकं पत्रं प्रेषयामि इति निश्चितवान् । पत्रलेखनम् आरब्धवान् अपि । परन्तु सम्बोधनं कथं करणीयम् ?' इति तस्य विचारः - उत्पन्नः । जनाः वदन्ति इत्येतदेव प्रमाणं मत्वा 'महाज्ञानिन् !

महायोगिन् !' इति वा सम्बोधनं कर्तुं

मनसि अहङ्कारः उत्पन्नः । 'सिद्धिक्लेन अहं किमपि कर्तुं शक्नोमि' इति भावः प्रवृद्धः ।

तस्मिन् एव काले सतः ज्ञानेश्वरस्य कीर्तिः सर्वत्र दर्शनार्थम् आगच्छेत् इति सः चिन्तितवान् । प्रसृता आसीत् । सः भगवतः विठ्ठलस्य परमभक्तः ।

तस्य मनः न ऐच्छत् । अतः सः सम्बोधनं विना एव पत्रं लिखितवान् । ज्ञानेश्वरः एतद् पत्रं पठित्वा स्वयमेव मम

ज्ञानेश्वरस्य भगिनी मुक्ताबाई चाङ्गदेवस्य पत्रं

पठितवती । सा ज्ञातवती यत् चाङ्गदेवः अहङ्कारी इति । सा एव तस्य पत्रस्य उत्तरं लिखितवती यत् - 'भोः सिद्धयोगिन् ! भवान् शतं वर्षाणि यावत् तपः कृत्वा सिद्धिं प्राप्तवान् इति जनाः वदन्ति । परन्तु एतद् पत्रमिव भवान् अपि अहङ्कारपूर्णः अस्ति' इति ।

पत्रं पठित्वा चाङ्गदेवः नितरां कृद्धः जातः । 'योगसिद्ध्या कथमपि ज्ञानेश्वरं विस्मितं करोमि' इति निर्णयं कृत्वा सः तस्य मेलनाय प्रस्थितवान् । पादाभ्यां न गन्तव्यम् इति विचिन्त्य सः योगबलेन एकं व्याघ्रं निर्माय तदुपरि उपविश्य गतवान् ।

चाङ्गदेवः यदा ज्ञानेश्वरस्य कुटीरसमीपं प्राप्तवान् तदा ज्ञानेश्वरः पूजामग्नः आसीत् । शिष्यः तं निवेदितवान् - 'गुरुदेव ! सिद्धयोगी चाङ्गदेवः व्याघ्रारूढः सन् आगच्छन् अस्ति' इति ।

ज्ञानेश्वरः द्वारसमीपं गत्वा तस्य स्वागतं कर्तुम् इष्टवान् । परं सः तस्य मिथ्याभिमानं दूरिकर्तुमपि चिन्तितवान् । अतः सः स्वेन उपविष्टं काष्ठपीठम् आदिष्टवान् - 'चलतु' इति । तद् काष्ठपीठं स्वयमेव चलित्वा द्वारसमीपम् आगच्छत् ।

एतद् दृष्ट्वा चाङ्गदेवः विस्मितः अभवत् । 'शतं वर्षाणि तपः कृत्वा अहं जीवतः व्याघ्रस्य वशीकरणं कृतवान् । तदुपरि उपविश्य आगतवान् । व्याघ्रः तु स्वयमेव चलनसमर्थः । एषः ज्ञानेश्वरः तु जडपदार्थं काष्ठपीठमपि चलनसमर्थं कृतवान् । अहो तस्य सिद्धिः !' इति सः चिन्तितवान् । तस्य अहङ्कारः अपगतः । सः ज्ञानेश्वरं क्षमां याचितवान् । तस्य शिष्यश्च अभवत् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथाः १

आलस्यं हि .....

क श्वन् ग्रामः । तत्र एकस्मिन् परिवारे सप्त भ्रातरः
आसन् । ते सर्वे अपि अलसाः । कदाचित् तेषां
मनसि इच्छा उत्पन्ना यत् पायसम् खादनीयम् इति । ततः
ते सर्वे मिलित्वा कथञ्चित् पायसं सिद्धं कृतवन्तः । परं
पायसं यदा सिद्धम् अभवत् तदनन्तरं ज्ञातं यत् गृहे
शर्करा एव नास्ति इति । इदानीं विपणिं गत्वा शर्करां कः
आनयति इति तेषु विवादः उत्पन्नः ।

तदा तेषु अन्यतमः कञ्चित् उपायं सूचितवान् - “वयं
सर्वे स्वस्थालिकां पायसेन पूरयामः । ततः स्थालिकाः

पुरतः स्थापयित्वा मौनेन उपविशामः । अस्मामु यः
आदौ वदिष्यति सः एव विपणिं गत्वा शर्कराम्
आनेष्यति” इति ।

सर्वेऽपि एतम् उपायम् अङ्गीकृत्य स्थालिकाः
स्थापयित्वा पुरतः उपविष्टवन्तः । ते सर्वेऽपि महा-
अलसाः इति कारणतः घटाणं यावत् मौनेन
उपविष्टवन्तः एव । न कोऽपि एकमपि शब्दम्
उच्चारितवान् । अत्रान्तरे केचन शुनकाः तत्र
आगतवन्तः । ते निश्चलम् उपविष्टान् एतान् दृष्ट्वा ‘एते
मृताः’ इति मत्वा पुरतः स्थालिकासु विद्यमानं पायसं
सर्वं खादितवन्तः । ततः सनुष्टाः भूत्वा परस्परं
अभिनन्दितवन्तः ।

तत्पश्चात् एकः शुनकः तेषु अन्यतमस्य अलसस्य

बाल मोदिनी

•(सं) रवीन्द्रकुमार पाठकः

मुखं जिह्वा लेदि । सः तत्क्षणे एव क्रोधेन - ‘रे दुष्ट
शुनक ! सर्वं पायसं खादित्वा अपि तृप्तिः न प्राप्ता ?
पुनः मामपि खादितुम् आगतवान् वा ?’ - इति
आक्रोशन् उत्थितवान् ।

तदा अन्येऽपि उत्थाय एककण्ठेन उक्तवन्तः -
‘एषः सम्भाषणं कृतवान्’ इति ।

एतेषां कोलाहलं श्रुत्वा पार्श्वप्रकोष्ठे सुप्तः तेषां पिता
जागरितः । सः बहिः आगत्य सर्वं वृत्तान्तं ज्ञातवान् ।
ततः ज्येष्ठस्य पुत्रस्य कपोले चपेटां दत्त्वा क्रोधेन
उक्तवान् - “भोः मूर्ख ! भवान् तु ज्येष्ठः अस्ति ।
भवता एव शर्करा आनेतव्या आसीत् । भवन्तः
आलस्यकारणत् सर्वं पायसं शुनकेभ्यः दत्तवन्तः ।
आलस्यं मनुष्यस्य परमशत्रुः अस्ति” इति ।

पितुः वचनं श्रुत्वा ज्येष्ठः तं क्षमां याचितवान् ।
अन्ये अपि तम् अनुसृतवन्तः । तदारभ्य सर्वे भ्रातरः
आलस्यं परित्यज्य परिश्रमेण कार्यं कृतवन्तः ।

□□

- अनिवारणीयं प्रारब्धम् -

• हसबनीस सुरेश हरी

ए कदा शनिदेवः भगवतः शङ्करस्य समीपं

गतवान् । भगवन्तं नमस्कृत्य
उपविष्टवान् च । भगवान् शङ्करः
शनिदेवं पृष्ठवान् - “कुतः आगमनम् ?
आगमनप्रयोजनं किम् ?” इति ।

शनिदेवः उक्तवान् - भगवन् !
“भवतः दर्शनार्थमेव आगतः अस्मि ।
शः ब्राह्मे मुहूर्ते अहं भवन्तं पीडियितुं
ग्रहरूपेण आगमिष्यामि । एकप्रहरपर्यन्तं
भवन्तं पीडियिष्यामि” इति ।

शिवः उक्तवान् - “तथैव भवतु ।
निश्चयेन भवान् शः आगच्छतु” इति ।
शिवस्य वचनं श्रुत्वा शनिः ततः
निर्गतः ।

तस्य गमनानन्तरं शिवः चिन्तितवान्
- ‘अहं तथा उपायं करोमि यत् शनिदेवः
‘अहं कुत्र अस्मि’ इति ज्ञातुमेव न
शक्नुयात् । पीडनस्य पुनः का कथा ?’
इति ।

परेद्यवि सः ब्राह्मे मुहूर्ते एव
मानससंरोवरं गत्वा जले निमग्नः सन् उपविष्टवान् ।
शनिदेवः यथानिश्चितं कैलासं गतवान् । किन्तु शिवः तत्र
कैलासे न आसीत् । शनिदेवः एकप्रहरपर्यन्तं तत्र एव
स्थितवान् । सूर्योदयानन्तरं शिवः कैलासं
प्रत्यागतवान् । शिवं नमस्कृत्य शनिदेवः स्वस्थाने
उपविष्टवान् ।

तदा भगवान् शङ्करः उक्तवान् - “भोः शनीश्वर !
भवता ह्यः उक्तम् आसीत् यत् भवान् मां पीडियिष्यति
इति । किम् अधुनापि ब्राह्ममुहूर्तः न सन्निहितः ? एवं चेत्
भवान् मां कदा कथं वा पीडियिष्यति ?” इति ।

शनीश्वरः उक्तवान् - “शङ्कर ! भवान् मुग्धः एव ।
मम वचनानुसारम् अहं तस्मिन् एव काले अत्र
आगतवान्, भवन्तं पीडितवान् च । किं भवता न
ज्ञातम् ?” इति ।

विस्मितः शङ्करः पृष्ठवान् - “कथमेतत् शक्यम् ?
यतः तदा अहम् अत्र न आसम् एव । कथम् अहं भवता
पीडितः ?” इति ।

तदा शनिदेवः हसन् उक्तवान् - “भगवन् ! उषसि
एव मानससंरोवरे हिमशीतले जले एकप्रहरपर्यन्तं हिम-
जलनिमज्जनपीडा भवता सोढा एव ननु ? एषा एव
मया भवते दत्ता पीडा । किं शीतबाधा न जाता
भवतः ?” इति ।

शनिदेवस्य वचनं श्रुत्वा भगवान् शङ्करः
स्तम्भीभूतः । अनन्तरं सः उक्तवान् - “भोः शनिदेव !
सत्यमेव यत् ‘प्रारब्धम् ईश्वरेणापि निवारयितुं न
शक्यते’ इति । भवतः प्रभावम् अहमपि
अङ्गीकृतवान्” इति ।

□□

चत्वारः प्रश्नाः

• सुभाषिणी अभिमन्युः

म

णिपुरनगरे मणिवल्लभः शासनं करोति स्म । सः धार्मिकः, नीतिमान् बुद्धिमान् च आसीत् । परन्तु सः महान् गर्विष्ठः अपि ।

एकदा कश्चन कविः महाराजं द्रष्टुम् आगतवान् । सः महाराजेन सह सम्भाषणसमये उक्तवान् - ‘पार्वतीपुरं इति कश्चन सुन्दरः ग्रामः अस्ति । तस्य ग्रामस्य जनाः सर्वे अतीव आरोग्यशालिनः बुद्धिमन्तश्च’ इति ।

महाराजः तस्य कवे: वचनं न अङ्गीकृतवान् । यतः सः ‘लोके अहम् एकः एव बुद्धिमान्’ इति चिन्तयति स्म । ‘मम अपेक्षया बुद्धिमान् अन्यः को वा स्यात् ?’ इति तस्य विचारः ।

एवं चिन्तयन् सः कवे: वचनस्य परीक्षां कर्तुं तं ग्राममेव गच्छामि इति निश्चयं कृतवान् ।

यदा महाराजः तस्य ग्रामस्य समीपं गतवान् तदा तत्र कश्चन मेषपालः मिलितवान् । महाराजः तं मेषपालं चतुरः प्रश्नान् पृष्ठवान् । मेषपालः अपि धैर्येण एव महाराजस्य प्रश्नानाम् उत्तरम् उक्तवान् । तच्च प्रश्नोत्तरम् एवम् आसीत् ।

महाराजः - प्रपञ्चे सर्वस्मात् कान्तियुक्तं किम् ?

मेषपालः - सूर्यस्य प्रकाशः एव सर्वस्मात् कान्तियुक्तः ।

महाराजः - जलेषु श्रेष्ठं जलं किम् ?

मेषपालः - गङ्गाजलमेव अतीव श्रेष्ठम् ।

महाराजः - सर्वस्मात् पुष्पात् उत्तमं किम् ?

मेषपालः - कमलपुष्पम् ।

प्रियबाला:

बालमोदिनीविभागः भवताम् एव । एतस्मिन्
विभागे प्रकाशनार्थम् उत्तमाः कथाः, महात्मनां
वचनानि, महात्मनां जीवनघटनाः इत्यादीन् प्रेषयितुम्
अर्हन्ति भवन्तः । लेखने दोषाः सम्भवन्ति इति
चिन्तां मा कुर्वन्तु । दोषान् परिष्कृत्य
प्रकाशयिष्यामः वयम् । धैर्येण लिखित्वा प्रेषयन्तु ।

महाराजः - कस्य निद्रा समीचीना ?

मेषपालः - श्रान्तस्य मनुष्यस्य निद्रा एव समीचीना
निद्रा ।

एतानि उत्तराणि श्रुत्वा महाराजः नितरां सनुष्टः ।
परन्तु मेषपालः महाराजं दृष्ट्वा उच्चैः हसन् आसीत् ।
महाराजस्य कोपः आगतः । सः पृष्ठवान् - “किमर्थं
हसति ? परिहासस्य कारणं किम् ? वदतु” इति ।

मेषपालः उत्क्वान् - “मया उक्तानि सर्वाणि उत्तराणि
असमीचीनानि एव” इति ।

“तर्हि समीचीनानि उत्तराणि वदतु” - इति महाराजः
उत्क्वान् ।

मेषपालः उत्क्वान् यत् - ‘नेत्रयोः कान्तिः एव
सर्वस्मात् उत्तमा ।’

‘तत् जलमेव श्रेष्ठं यत् शुष्कप्रदेशो लभ्यते ।’

‘कार्पासिस्य पुष्पमेव सर्वस्मात् उत्तमम् ।’

‘नीरोगस्य मनुष्यस्य निद्रा एव समीचीना निद्रा’
इति ।

मेषपालस्य एतानि उत्तराणि श्रुत्वा महाराजः लज्जाम्
अनुभूतवान् । तस्य गर्वः अपगतः । मदपेक्षया
बुद्धिमन्तः अन्येऽपि सन्ति लोके इति सः
अङ्गीकृतवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

१०

पितृमुक्ति:

गढवालप्रदेशस्य लोककथा

• मुनिकल्याणकीर्तिविजयः

पृ श्वीसिंहः कश्चन कृषिकः ।
सः अतीव सज्जनः

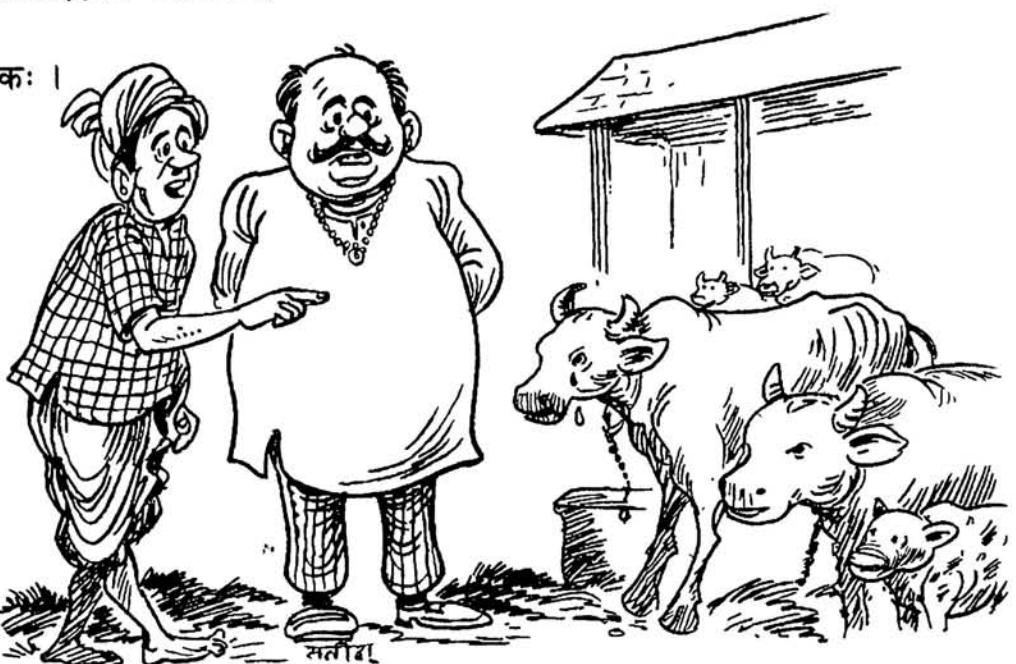
धर्मभीरुः च ।

पृथ्वीसिंहस्य एका पुत्री
आसीत् । सा एकमासात्
रुणा अभवत् । पृथ्वीसिंहः
तस्याः बहुविधां चिकित्सां
कारितवान् । तथापि किमपि
फलं न प्राप्तम् । पुत्राः
शरीरस्य रक्तं प्रतिदिनं
शृष्ट्यति स्म ।

तेषु एव दिनेषु
पृथ्वीसिंहस्य अन्या अपि
आपत् उपस्थिता । केभ्यश्चित् दिनेभ्यः रात्रौ सः
स्वप्नमेकं पश्यति स्म । स्वप्ने हृष्टः कश्चन जीर्णः वृषभः
तं बदति स्म - ‘‘पुत्र ! अहं भवतः पिता अस्मि । अहम्
इदानीं ध्वलपुरे निवसतः क्षत्रियवंशजस्य रणवीरसिंहस्य
गृहे वृषभरूपेण जन्म प्राप्तवान् अस्मि । तत्रापि
वृद्धावस्थां प्राप्तवान् अस्मि । तथापि रणवीरसिंहः
क्षेत्रकर्षणकार्यं मां नियोजयति । तेन अतीव दुःखम्
अनुभवन् अस्मि । कथमपि अहं ततः मुक्तः भवितुम्
इच्छामि । मम मुक्तिः तु एकया एव रीत्या भवेत् । मया
पूर्वजन्मनि रणवीरसिंहाय पञ्चसप्ततिः रूप्यकाणि
दातव्यानि आसन् । यदि भवान् तानि तस्मै प्रत्यर्पयति
तर्हि अहं मुक्तः भवामि” इति ।

आदौ तु पृथ्वीसिंहः ‘‘स्वप्नाः निरर्थकाः’’ इति मत्वा
तस्य उपेक्षां कृतवान् । किन्तु यदा वारं वारं सः एव
स्वप्नः हृष्टः तदा सः चिन्ताग्रस्तः जातः । अतः सः
दैवज्ञस्य समीपं गत्वा मार्गदर्शनं प्रार्थितवान् ।

दैवज्ञः उक्तवान् - ‘‘कदाचित् एवमपि भवितुम्
अर्हति । भवान् रणवीरसिंहाय पञ्चसप्ततिरूप्यकाणि
ददातु । पितरं क्रुणमुक्तं करोतु” इति ।

पृथ्वीसिंहः अनन्तरदिने एव ध्वलपुरं गतवान् । तत्र
रणवीरसिंहस्य गृहं प्राप्तवान् । तं स्वप्नवृत्तान्तं
वर्णितवान् । ततः ‘‘कृपया भवतः गोष्ठं दर्शयतु” इति
प्रार्थितवान् ।

विस्मितः रणवीरसिंहः तं गोष्ठं नीतवान् । तत्र गो-
महिषादयः अनेके पशवः आसन् । एकस्मिन् कोणे
स्वप्ने हृष्टः सः जीर्णः वृषभः अपि आसीत् ।
पृथ्वीसिंहः तस्य समीपं गत्वा तस्य पृष्ठे शनैः शनैः हस्तं
प्रसारयन् तस्य सान्त्वनं कृतवान् ।

ततः सः रणवीरसिंहम् उक्तवान् - ‘‘महाशय ! अहं
भवते पञ्चसप्ततिरूप्यकाणि ददामि । भवान् कृपया
तानि स्वीकरोतु, येन मम पिता क्रुणमुक्तः भवेत्”
इति ।

रणवीरसिंहः उक्तवान् - ‘‘मित्र ! भवतः पितृभक्तिः
श्लाघनीया एव । परन्तु क्षत्रियवंशजः अहं कथं भघतः
दानं स्वीकरोमि ?” इति ।

पृथ्वीसिंहः - ‘‘एतत् दानं न । मम पित्रा भवते
दातव्यम् एतत् । अतः स्वीकरोतु” इति पुनः अनुरोधं
कृतवान् । तथापि रणवीरसिंहः तत् न अङ्गीकृतवान् ।

बाल सोदिनी

एवं तयोः मध्ये विवादः जातः । ततः ग्रामजनाः तत्र सम्मिलिताः । प्रवृत्तं सर्वं श्रुत्वा तेषु ज्येष्ठः ग्रामवृद्धः उक्तवान् - ‘शास्त्रानुसारं क्षत्रियवंशजः दानं न स्वीकरोति इति तु उचितमेव । तथापि अत्र परिस्थितिः एव विलक्षणा अस्ति । अतः एवं भवतु, इदार्थं रणवीरसिंहः पृथ्वीसिंहतः पञ्चसप्ततिरूप्यकाणि स्वीकरोतु । अनन्तरं स्वकीयम् अपि किञ्चित् धनं योजयित्वा श्वः प्रातः एव सः तत् कस्मैचित् ब्राह्मणाय ददातु । तेन द्वयोः अपि मनोरथः पूर्णः भवति’ इति ।

रणवीरसिंहः तत् अङ्गीकृत्य धनं स्वीकृतवान् । तावता रात्रिः जाता । पृथ्वीसिंहः रणवीरसिंहस्य गृहे एव रात्रिवासं कृतवान् । तौ द्वौ अपि भोजनं कृत्वा वार्तालापं

कृतवन्तौ ।

अत्रान्तरे आहारं दातुं गोष्ठं गतवती रणवीरसिंहस्य पली ततः एव आकृष्टवती - “भोः अत्र पश्यतु, एतस्य वृषभस्य किं जातम् ?” इति ।

पृथ्वीसिंहः रणवीरसिंहः च यावत् गोष्ठं गत्वा पश्यतः तावता सः जीर्णः वृषभः मृतः एव आसीत् । तद् ज्ञात्वा पृथ्वीसिंहः हर्षेण विषादेन च गद्धदः भूत्वा चिन्तितवान् - ‘सत्यं, मम पिता मुक्तः जातः’ इति । अनन्तरदिने प्रातः सः विधिपूर्वकं वृषभस्य संस्कारं कृतवान् । सर्वे तस्य पितृभक्तिं प्रशंसितवन्तः । रणवीरसिंहः अपि ब्राह्मणाय भूरि धनं दानरूपेण दत्तवान् ।

ततः प्रस्थितः पृथ्वीसिंहः स्वग्रामम् आगात्य पश्यति, तस्य पुत्राः स्वास्थ्यं वर्धमानम् आसीत् । ततः अल्पेन एव कालेन सा पूर्णरूपेण स्वस्था जाता । पुनः कदापि पृथ्वीसिंहेन स्वप्ने पिता न दृष्टः ।

□□

रोगनिदानकृ

• रत्नमोहन रत्नाकरः

सु

न्दरपुरनामकं राज्यम् महाराजः माधवसेनः पालयति स्म । सः प्रजावत्सलः लोकप्रियश्च । तस्मिन् राज्ये एकोऽपि जनः उद्योगरहितः न आसीत् । सर्वे परिश्रमेण जीवनं कुर्वन्ति स्म ।

गच्छता कालेन माधवसेनः वृद्धः अभवत् । स्वस्य वृद्धावस्थाम् अभिलक्ष्य सः राज्यभारं ज्येष्ठपुत्राय अभिनवसेनाय दत्तवान् । स्वयं च वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवान् । अरण्यं गतवान् ।

तदारभ्य अभिनवसेनः सुन्दरपुरस्य महाराजः जातः । सः अपि अतीव शूरः । समीचीनतया शासनं करोति स्म अपि । किन्तु सः केषुचित् विषयेषु हठशीलः आसीत् । ‘किमपि करणीयम्’ इति विचारः आगतः चेत् तत् समापनपर्यन्तं सः न विरमति स्म ।

महाराजः अभिनवसेनः तिन्त्रिणीप्रियः आसीत् । किन्तु तस्य राज्ये सर्वत्र निष्प्रवृक्षाः आसन् । एकदा तेन

चिन्तितं यत् - ‘समग्रे राज्ये निष्प्रवृक्षाणां स्थाने तिन्त्रिणीवृक्षाः एव भवेयुः’ इति । अतः झटिति सः आदेशं कृतवान् यत् - ‘सर्वान् अपि निष्प्रवृक्षान् कर्तव्यित्वा तत्थाने तिन्त्रिणीसस्यानि आरोपयन्तु’ इति ।

महाराजेन कृतस्य एतस्य आदेशस्य निवारणार्थं मन्त्रिभिः प्रयत्नः कृतः । किन्तु सः निरर्थकः जातः । महाराजस्य आदेशानुसारं कार्यस्य आरम्भः जातः एव । सर्वेऽपि निष्प्रवृक्षाः कर्तिताः ।

कानिचित् वर्षाणि अतीतानि । अत्रान्तरे राज्ये बहूनाम् अनारोग्यं जातम् । बहवः जनाः कुष्ठरोगपीडिताः अभवन् । राज्यस्य वैद्याः यद्यपि प्रयत्नं कृतवन्तः तथापि रोगस्य कारणं ज्ञातुं न शक्तवन्तः ।

तावता महाराजः अपि कुष्ठरोगेण पीडितः अभवत् । महाराजस्य रोगनिवारणार्थं राजवैद्यः बहु प्रयत्नं कृत्वापि विफलः जातः । तदा मन्त्रिणः महाराजस्य चिकित्सार्थम्

अन्यराज्यतः वैद्यम् आनीतवन्तः । सः वैद्यः रोगस्य कारणं ज्ञातवान् । परं महाराजभयात् तं किमपि न सूचितवान् । सः कश्चित् उपायं चिन्तितवान् ।

दैवयोगेन तेषु दिनेषु कश्चन जनः प्रदेशान्तरं गन्तुम् उद्यतः आसीत् । वैद्यः तं निर्दिष्टवान् - “भवान् गमनसमये

यदा श्रान्तः भवति तदा तिन्त्रिणीवृक्षस्य अधः एव विश्रान्तिं स्वीकरोतु । आगमनसमये च निष्पवृक्षस्य अधः एव विश्रान्तिं स्वीकरोतु” इति ।

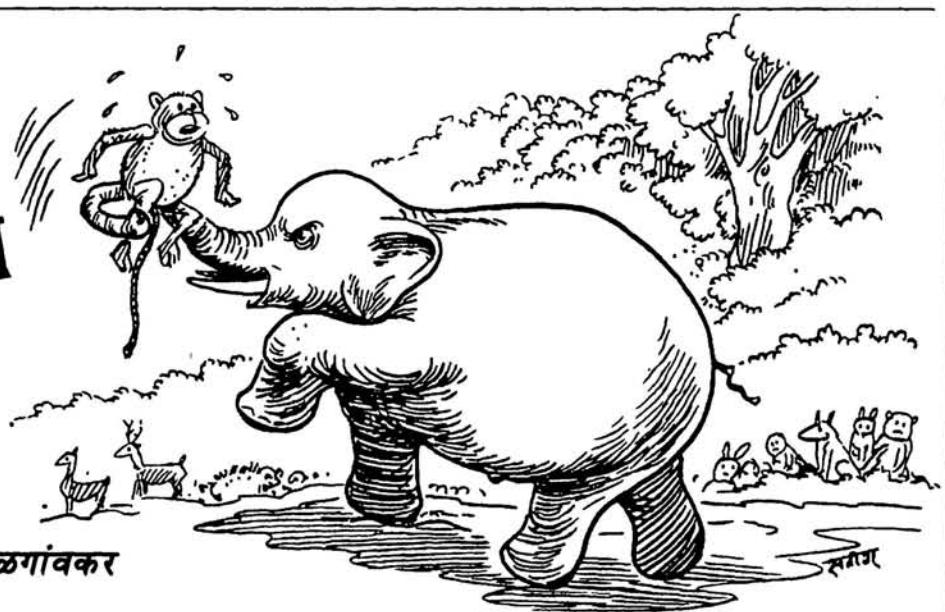
सः जनः तत् अङ्गीकृतवान् । तत्पश्चात् सः मासात्मके काले प्रदेशान्तरं गत्वा प्रत्यागतवान् । राजवैद्यः तं प्रवासानुभवं पृष्ठवान् ।

सः उक्तवान् - “प्रवासः सुखकरः आसीत् । गमनसमये आगमनसमये च अहं भवतः सूचनां पालितवान् । अन्यमेकं विशेषम् अहं पश्यामि यत् गमनसमये अहं कुष्ठरोगेण ग्रस्तः आसम् । आगमनसमये सः रोगः स्वयमेव परिहृतः अस्ति” इति ।

वैद्यस्य सूचनानुसारं सः एतं वृत्तान्तं महाराजं निवेदितवान् । तदा महाराजः निष्पवृक्षाणां महत्वं ज्ञातवान् । स्वस्य दोषं च अवगतवान् । ततः राज्ये सर्वत्र सहस्रशः निष्पसस्यानि आरोपितवान् । गच्छता कालेन कुष्ठरोगः तस्मात् राज्यात् स्वयमेव अपगतः ।

□□

फलम् अविनयस्य

• ब्रह्मचारी सुरेश सङ्घम जळगांवकर

क स्मिंश्चित् वने पशुपक्षिणः अन्यविधजीवजन्तवश्च सर्वदा पीडयति स्म । वसन्ति स्म । तेषु दुष्टस्वभावः मांसलशरीरः एकदा मर्कटेन पीडितः कश्चित् कुक्कुटः शृगालस्य कश्चित् मर्कटः अपि आसीत् । सः अन्यान् दुर्बलान् समीपम् आगत्य उक्तवान् - “शृगालमित्र ! भवान्

चतुरः । वनचराणां साहाय्यकश्च । भवान् कृपया माम् तदा तस्य प्रभावेण शीघ्रमेव भवतः मुखं सुन्दरं भवति”
एतस्मात् दुष्टात् मर्कटात् रक्षतु” इति । इति ।

शृगालः उक्तवान् - “भवतः चिन्ता मास्तु । अहं तं दण्डयितुम् उपायं चिन्तयामि” इति ।

एकस्मिन् दिने सः शृगालः तस्य मर्कटस्य समीपं गत्वा उक्तवान् - “मित्र, मर्कटराज ! भवतः शरीरम् अतिमनोहरम् । सुन्दराणि कोमलानि च रोमाणि सन्ति तत्र । परन्तु भवतः सुन्दरशरीरे श्यामवर्णं मुखं तावत् न शोभते । यदि भवान् मम वचनं पालयति तर्हि क्षणेन एव भवतः असुन्दरं मुखं सुन्दरं गौरवर्णं च भवति” इति ।

तदा मुखसौन्दर्यमोहे पतितः मर्कटः पृष्ठवान् - “किं करोमि चेत् मम मुखं सुन्दरं भविष्यति ?” इति ।

शृगालः उक्तवान् - “यदा भवान् सुवर्णफलं खादति

मर्कटः पृष्ठवान् - “कुत्र लभ्यते तत् फलम् ?”

‘गजस्य शिरसि तत् फलं भवति । भवान् यदि कञ्चित् गजं पश्यति तर्हि शिलाखण्डैः तस्य शिरसि ताडयतु । सुवर्णफलं गजस्य शुण्डायाः बहिः निस्सरति । तदा भवता स्वीकरणीयम्” इति ।

मर्कटः अतीव सन्तुष्टः । ततः स्वल्पकाले एव सः तेन मार्गेण आगच्छन्तम् एकं गजं दृष्टवान् । तस्य शिरसि शिलाखण्डैः ताडितवान् अपि । तदा कुपितः गजः तं मर्कटं शुण्डया गृहीत्वा परिभ्रामयन् वारं वारं भूमौ पातयित्वा तस्य उपरि पादं स्थापितवान् । दुष्टः मर्कटः स्वस्य अविनयस्य फलं प्राप्तवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा :

११

• चारुदत्तः

तेन सिंहाय अमात्यपदवी दत्ता ।

व्याघ्रः शश्यापालकः अभवत्

दीपी ताम्बूलाधिकार प्राप्तोत् ।

परन्तु सः सर्वान् अपि शृगालान् ब्लात् दूरं प्रेषितवान् ।

ततः प्रतिदिन सिंहादयः तस्मै आहारम् आनीय यच्छन्ति । सः खादित्वा शिष्टप अन्येभ्यः वितरति ।

कदाचित् सभायाम् उपावस्तः सः दूरात् शृगालवृन्दस्य शब्दम् अशृणोत् ।

तेन पुलकिताङ्गः सः नेत्रे निर्मल्य उच्चैः विरोतुम् आरभत् ।

अहो, वञ्चिताः खलु वयम् अनेन क्षुद्रशृगालेन !

ते इटिति तं मारितवन्तः ।

ताना - रीरी

•(सं) डा० शान्ता वेङ्कटरामन्

अ कबरचक्रवर्तिनः आस्थाने
तोडरमल्लः, बीरबलः, तानसेनः
इत्यादयः विद्वांसः आसन् । तानसेनः
अद्वितीयः गायकः ।
कदाचित् अकबरस्य पत्नी

अनुरोधं न कृतवती ।
अथ कदाचित् मथुरायां निवसतः
तानसेनस्य गुरोः हरिदासवर्यस्य
मरणम् अभवत् । तानसेनः झटिति
मथुरां गतवान् । तत्र गुरोः वासस्थलं

सङ्गीतज्ञेन गीयमानं मल्हाररागालापनं
श्रोतव्यम् । परन्तु तानसेनसदृशः
गायकः न कोऽपि अन्यः आसीत् ।
अतः मार्गान्तरम् अपश्यन् तानसेनः
राज-वैद्यानां सूचनानुसारं तीर्थयात्रार्थं

ज्ञा

महाराज्ञी तानसेनम् उक्तवती -
“भवान् आगामिदीपावलिरात्रौ
दीपकरागगानेन राजभवने दीपान्
ज्वालयतु” इति ।

परन्तु तानसेनः एतत् विनयेन
निराकृतवान् । यतः सः जानाति स्म
यत् दीपकरागालापनेन स्वशरीरं
नितराम् उष्णं भवति, तेन कदाचित्
मरणमपि सम्भाव्यते” इति ।

एतद् ज्ञात्वा महाराज्ञी अपि पुनः

गत्वा दीपकरागालापनेन तस्य चितां
ज्वालितवान् । अकबरचक्रवर्ती अपि
सपलीकः तत्र गत्वा अन्त्यक्रियासु
भागं गृहीतवान् । ततः सर्वे आग्रानगरं
प्रत्यागताः ।

अचिरादेव तानसेनः रुणः जातः ।
दीपकरागालापनेन तस्य शरीरे उत्पन्ना
उष्णता न शान्ता एव । तस्याः
उपशमनार्थम् एकः एव उपायः यत्
अन्येन केनचित् अत्यन्तं मेधाविना

प्रस्थितवान् । अकबरः अमजदखान-
नामकं रक्षापुरुषं सैन्यसहितं तस्य
साहाय्यार्थं प्रेषितवान् ।

तैः बहूनि तीर्थक्षेत्राणि दृष्टानि ।
अन्ते गुजराते कस्मिंश्चित् ग्रामे नदीतरी
शिविरं कृत्वा ते कतिचन दिनानि
यापितवन्तः ।

अत्रान्तरे एतां वार्ता ज्ञात्वा
ग्रामाधिकारी काञ्चनलालः तानसेनस्य
दर्शनाय आगतवान् । सः तानसेनस्य

बाल सोदिनी

अस्वास्थ्यस्य कारणं ज्ञात्वा तम् उक्तवान् - “श्रीमन् ! मम यमले पुत्रौ स्तः ताना - रीरी इति । ताभ्यां सुदीर्घः सङ्गीताभ्यासः कृतः अस्ति । अहं तयोः मल्हाररागालापनस्य व्यवस्थां कारयामि । किन्तु तयोः काचित् प्रतिज्ञा अस्ति यत् ते ग्रामदेवतायाः समक्षमेव गायतः, न तु अन्यत्र । अतः भवता एव तत्र आगन्तव्यं भवति” इति ।

तानसेनः तद् अङ्गीकृतवान् । ग्रामदेवतायाः पुरतः तयोः सङ्गीतकार्यक्रमः व्यवस्थापितः । ताना - रीरीभ्यां मल्हाररागालापनम् आरब्धम् । तयोः रागशुद्धिं स्वरमाधुर्यं गीतस्य श्रुतिमनोहरित्वं च ज्ञात्वा तानसेनः नितरां विस्मितः जातः । गीतसमाप्तिसमये धारासारैः महती वृष्टिः जाता । तानसेनस्य अस्वास्थ्यमपि द्रुतमेव अपगतम् । अत्यन्तं सन्तुष्टः तानसेनः चक्रवर्तिनः अकबरस्य नाम्ना ताना - रीरीभ्यां बहूनि उपायनानि दत्तवान् । परन्तु काञ्चनलालः तानि विनयेन निराकृतवान् ।

ततः आग्रानगरं प्रत्यागतः तानसेनः प्रवृत्तं सर्वम् अकबरं निवेदितवान् । तन्मध्ये अमजदखानः ‘काञ्चनलालः अकबरस्य नाम्ना दत्तानि उपायनानि निराकृतवान्’ इत्यपि उक्तवान् । तद् श्रुत्वा अकबरः नितरां कृद्धः अभवत् । पूर्वापरम् अनालोच्य सः इटिति अमजदखानम् आदिष्टवान् - ‘विना विलम्बं ते बालिके अत्र आनीय तयोः सङ्गीतकार्यक्रमम् आयोजयतु’ इति ।

‘परन्तु ते ग्रामदेवतायाः समक्षमेव गायतः, न तु अन्यत्र । अतः तयोः अत्र आनयनप्रयासः व्यर्थः’ इति तानसेनः बहुवारं निवेदितवान् । परन्तु क्रोधान्धः अकबरः तद् न श्रुतवान् एव ।

इटिति एव अमजदखानः प्रस्थितः । सः तं ग्रामं प्राप्य सर्वं काञ्चनलालं निवेदितवान् । ग्रामीणाः सर्वे

एतां वार्ता श्रुत्वा किञ्चर्तव्यतामूढाः जाताः । चक्रवर्तिनः कृतघ्नतां ज्ञात्वा रोषाकुलाश्च जाताः । “शः प्रातः एव मया सह पुत्रीभ्यां सह भवता आग्रानगरं प्रति प्रस्थातव्यम्” इति काञ्चनलालं कठोरं सूचितवान् अमजदखानः । ताना-रीरी च नितराम् उद्धिग्ने जाते । प्रतिज्ञाभद्रं कर्तुं कथमपि ते न सन्नद्धे ।

महता कष्टेन एव सा रात्रिः अतीता । प्रातः यदा अमजदखानः आग्रानगराय उपस्थितः, तदा ‘ताना - रीरी च कुत्रापि न दृश्येते’ इति वार्ता प्राप्ता । जनाः तयोः अन्वेषणार्थं सर्वत्र गताः । अन्ते च ग्रामात् बहिः स्थिते कूपे तयोः शारीरे दृष्टे । काञ्चनलालः दुःखसागरे निमग्नः जातः ।

अमजदखानः रिक्तहस्तेन आग्रां गत्वा प्रवृत्तं सर्वं राजसभायां निवेदितवान् । अकबरः पश्चात्तापदग्रहः अभवत् । सः काञ्चनलालम् आनाय्य तस्य क्षमां प्रार्थितवान् । परन्तु तानसेनः ‘एतस्य दुरन्तस्य अहमेव कारणीभूतः’ इति नितरां चिन्ताकुलः जातः । ततः सः निश्चयं कृतवान् यत् ‘अहं तयोः बालिकयोः नाम शाश्वतं यथा स्यात् तथा करिष्यामि । इतः परं प्रत्येकं रागस्य आलापनसमयेऽपि नियमेन ‘ताना - रीरी’ इति आलापनं करिष्यामि’ इति । सः तथैव आचरितवान् अपि ।

अतः एव अद्यापि सङ्गीतज्ञाः गीतगानात् पूर्वं ‘ताना - रीरी’ इति आलापनं कुर्वन्ति ।

□□

चत्वारः रक्षकाः

एस. के. लक्ष्मीः

रामपुरीनगरे श्रीनिधिः नाम रत्नवणिक् आसीत् । सः प्रतिदिनम् अमूल्यरत्नानि आभरणानि च विक्रेतुं तानि ग्रामान्तरं नयति स्म । पुनः सायद्धाले धनं

गृहं प्रति आनयति स्म । केषुचित् प्रदेशेषु मार्गः निर्जनः भवति । अतः सः भीतः भवति स्म । तद् ज्ञात्वा तस्य माता तम् एकं श्लोकं उपदिश्य - ‘बहिः गमनसमये

सदा एतम् उच्चारयतु” इति उक्तवती । ततः आरभ्य श्रीनिधिः प्रतिदिनं प्रातः उत्थाय नित्यकर्म कृत्वा श्लोकपठनानन्तरमेव बहिः गच्छति स्म ।

एकदा श्रीनिधिः प्रतिदिनमिव ग्रामान्तरं प्रस्थितवान् । तस्मिन् दिने तस्य स्यूते बहूनि रत्नानि आसन् । किञ्चित्कालानन्तरं सः निर्जनं प्रदेशं प्रविष्टवान् । तत्र अकस्मात् भयद्वारः आयुधसहितः कश्चन महाचोरः पुरतः आगतः एव । सः श्रीनिधिं हृष्टा - “भवतः समीपे यद् यद् अस्ति, तत्सर्वम् ददातु । अन्यथा भवन्तं मारयामि” इति गर्जितवान् ।

भयग्रस्तः श्रीनिधिः प्राणरक्षणार्थं स्वस्यूतं तस्मै दातुम् उद्युक्तः । तदा सः चोरः निर्विण्णः भूत्वा - “भवतः समीपे ये जनाः सन्ति, तान् द्वौरीकरोतु, अन्यथा भवतः स्यूतं प्राप्नुं न शक्नोमि” इति उक्तवान् ।

विस्मितः श्रीनिधिः - “अहं तु एकाकी अस्मि, मत्समीपे केऽपि न सन्ति किल” इति उक्तवान् ।

परन्तु श्रीनिधिं परितः चतुरः जनान् पश्यति स्म सः चोरः । तदेव सः श्रीनिधिम् उक्तवान् - “भवतः पुरतः कश्चन दृश्यते, तस्य शारीरं मनुष्यस्य, मुखं तु सिंहस्य इव अस्ति । पृष्ठतः वेणुधरः कश्चन दृश्यते । पार्श्वद्वये तु धनुर्धरौ युवानौ दृश्येते” इति ।

तदा श्रीनिधिः मात्रा उपदिष्टं स्वेन प्रतिदिनं पठ्यमानं श्लोकं स्मृतवान् । पुनरपि सः एवम् उच्चरितवान् -

अग्रतो नारसिंहश्च पृष्ठतो गोपनन्दनः । उभयोः पार्श्वयोः स्यातां सशरौ रामलक्ष्मणौ ॥
इति ।

तदा एव सः तस्य श्लोकस्य अर्थं ज्ञातवान् । तस्य एतादृशी शक्तिः भवति इति अनुभूतवान् च । तथापि परिवृतान् रक्षकान् सः न अपश्यत् । तस्य मनसि एषा भावना उत्पन्ना यत् ‘एषः चोरः, दुष्कर्म करोति, परान् पीडयति च । तथापि मम रक्षणार्थं स्थितान् देवान् द्रष्टुं सः शक्नोति । कीदृशः भाग्यवान् अस्ति ! पुनः पुनः श्लोककथनेनापि अहं नारसिंहादीन् न पश्यामि किल’ इति ।

एवं विचिन्त्य सः देवसाक्षात्कारं कर्तुं तपः आचरितुम् अरण्यं गतवान् । अन्ते च देवसाक्षात्कारं प्राप्तवान् ।

□□

गीतामाहात्म्यम्

• गणेश पण्डितः

कृष्णदत्तः कश्चन धनिकः । तस्य गृहे बहवः सेवकाः आसन् । तेषु अन्यतमः गोविन्दः । गोविन्दः सर्वदा रिक्तहस्तः भवति स्म । अतः सः स्वदारिद्र्यं निन्दति । देवं च शपति स्म ।

एकदा कृष्णदत्तः स्वस्य जन्मदिनस्य निमित्तं सर्वेभ्यः सेवकेभ्यः उपायनानि दत्तवान् । गोविन्दाय अपि उपायनं दत्तम् । उपायनबन्धं प्राप्य नितरां सन्तुष्टः गोविन्दः निर्जनस्थानं गत्वा कुतूहलेन तम् उद्घाटितवान् । तत्र

किमपि अमूल्यं वस्तु भवति इति निरीक्षां कृतवतः तस्य निराशा जाता । यतः तत्र आसीत् एकं भगवद्गीता-पुस्तकम् ।

तद् दृष्ट्वा गोविन्दः नितरां दुःखितः जातः । ‘किं प्रयोजनम् अनेन पुस्तकेन’ इति चिन्तयित्वा सः तत् पुस्तकं पार्श्वे स्थापितवान् ।

अनन्तरदिने कृष्णदत्तः गोविन्दं पृष्ठवान् - ‘गोविन्द ! भगवद्गीतां पठितवान् वा ?’ इति ।

गोविन्दः असत्यं वकुम् अशक्नुवन् - ‘अहं न पठितवान्’ इति सत्यमेव उक्तवान् ।

‘यदि भवान् तत् पुस्तकम् अपठिष्यत् तर्हि देवः भवतः साहाय्यम् अकरिष्यत्’ इति उक्त्वा कृष्णदत्तः ‘तत् पुस्तकम् आनयतु’ इति आदिष्टवान् ।

गोविन्दः अनिच्छन् अपि गत्वा पुस्तकम् आनीतवान् ।

तदा कृष्णदत्तः ‘पुस्तकम् उद्घाट्य किञ्चित् पठतु । भगवान् साहाय्यं कुर्यात्’ इति उक्तवान् ।

गोविन्दः जीवने इदम्प्रथमतया भगवद्गीतापुस्तकम् उद्घाटितवान् । तदा सः तत्र प्रथमपृष्ठे एव रूप्यकाणां गुच्छमेकं दृष्टवान् । तत्र दशरूप्यकाणां दशपत्राणि आसन् । तानि दृष्टवतः गोविन्दस्य महान् सन्तोषः जातः ।

तदा कृष्णदत्तः उक्तवान् - ‘गोविन्द ! पश्यतु गीतायाः माहात्म्यम् । भवान् गीतां किञ्चिदपि न पठितवान् । पुस्तकसञ्चालनमात्रं कृतवान् । तावता एव भवान् एतादृशं लाभं प्राप्तवान् । एवं सति यदि भगवद्गीतां सम्पूर्णतया सम्यक् पठेत् तर्हि कीदृशः लाभः भवेत् !’ इति ।

तत् श्रुत्वा गोविन्दः लज्जितः अभवत् । ततः आरभ्य सः गीतायाः भक्तः अभवत् । जीवने आशावादस्य महत्त्वमपि सः ज्ञातवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा १२

• चारुदत्तः • अरसु

रङ्गुं करोति राजानम्..

अ

कबरचक्रवर्ती कदाचित् बीरबलं पृष्ठवान् -
“भोः बीरबल ! भवान् बुद्धिमान् खलु !
एतेषां त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तरं वदतु - ईश्वरः कुत्र अस्ति ?
कीदृशः अस्ति ? किं च करोति ?” इति ।

बीरबलः उक्तवान् - “अहं सप्ताहानन्तरम् उत्तरं
वदिष्यामि” इति । अकबरः अङ्गीकृतवान् ।

ततः षड् दिनानि अतीतानि । तथापि बीरबलः
अकबरस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न प्राप्तवान् । सप्तमे दिने सः
भ्रमणार्थं नदीतीरं गतवान् आसीत् । तत्र कश्चन
गोपालकः गा: चारयन् आसीत् । सः बीरबलं
चिन्ताकुलं दृष्ट्वा तं चिन्तायाः कारणं पृष्ठवान् ।
बीरबलः स्वस्य समस्याम् उक्तवान् ।

तत् श्रुत्वा गोपालकः उक्तवान् - “अलं चिन्तया ।
एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरम् अहं जानामि” इति ।

“एवं वा ? तर्हि वदतु” इति बीरबलः उक्तवान् ।

“भवान् श्वः मां राजसभां नयतु । अहं प्रश्नानाम्
उत्तरं तत्रैव वदिष्यामि” इति गोपालकः उक्तवान् ।

परेद्यवि बीरबलः तेन गोपालकेन सह राजसभायाम्
उपस्थितः अभवत् । सः अबकरम् उद्दिश्य “महाराज !
भवतः प्रश्नानाम् उत्तरं मम स्नेहितः एषः वदति” इति

वदन् तं गोपालकं दर्शितवान् ।

अकबरः तमेव उद्दिश्य प्रश्नान् पृष्ठवान् । तदा
गोपालकः उक्तवान् - “महाराज ! भवान् भारतीय-
संस्कृतिं जानाति एव । अत्र अतिथिः देवतुल्यः भवति ।
अहं भवतः अतिथिः अस्मि । प्रथमं भवता अतिथि-
सत्कारः करणीयः” इति ।

विस्मितः अकबरः उक्तवान् - “भवतु नाम । भोः
अतिथे ! वदतु, भवान् किं पेयम् इच्छति ?” इति ।

गोपालकः उक्तवान् - “अहं गोपालकः अस्मि ।
दुर्घमेव महां रोचते । तदेव ददातु” इति ।

अकबरः दुर्घम् आनाय्य दत्तवान् । गोपालकः दुर्घ-
चषकं गृहीत्वा तमेव पश्यन् स्थितवान् । तदा अकबरः
उक्तवान् - “दुर्घं पिबतु भोः !” इति ।

गोपालकः “अहं श्रुतवान् अस्मि यत् दुर्घे नवनीतं
भवति इति । किन्तु अत्र नवनीतमेव न दृश्यते” इति
उक्तवान् ।

“अरे, भवान् मूर्खः अस्ति । अत्र नवनीतं तु अवश्यं
भवति । किन्तु नैव दृश्यते” इति अकबरः उक्तवान् ।

गोपालकः उक्तवान् - “महाराज ! एतदेव भवतः
प्रश्नद्वयस्य उत्तरम् । दुर्घे नवनीतम् इव ईश्वरः संसारे
सर्वत्रापि अस्ति । तथापि न दृश्यते” इति ।

सन्तुष्टः अकबरः - “भवतु, तृतीयस्य प्रश्नस्य उत्तरं
वदतु” इति उक्तवान् ।

गोपालकः उक्तवान् - “किं भवान् मम गुरुः सन् एतं
प्रश्नं पृच्छति, उत शिष्यः भूत्वा ?” इति ।

“शिष्यः सन् एव पृच्छामि” इति विनयेन उक्तवान्
अकबरः ।

गोपालकः उक्तवान् - “किं भवदीये राज्ये एतादृशः
व्यवहारः अस्ति यत् गुरुः अथः तिष्ठति, शिष्यश्च
सिंहासने उपविशति ?” इति ।

“नैव...!” इति वदन् अकबरः सिंहासनात् उत्थाय
अथः स्थित्वा गोपालकं सिंहासने उपवेशितवान् ।

“महाराज ! एतदेव भवतः तृतीयप्रश्नस्य उत्तरम् ।
ईश्वरः रङ्गुं करोति राजानं, राजानं रङ्गमेव च” इति ।

गोपालकस्य उत्तरैः सन्तुष्टः अकबरः तं यथोचितं
सत्कृतवान् ।

□□

बाल मोदिनी

चतुरः मेषपालः

क स्मिंश्चित् ग्रामे माधवः नाम धनिकः निवसति स्म । सः अतीव कृपणः ।

एकदा सः मेलं द्रष्टुम् गतवान् । तत्र नानाविधानां वस्तुनां विक्रयणं भवति स्म । केचन पशुनां विक्रयणमपि कुर्वन्ति स्म । माधवः ततः तिस्रः उत्तमाः अजाः क्रीत्वा स्वगृहम् आनीतवान् । ताः अजाः प्रातिदिनं दुर्घां यच्छन्ति स्म । माधवः आनन्देन दुर्घां पिबति स्म ।

गच्छता कालेन अजाः दुर्घदानं स्थगितवत्यः । यदा अजाः दुर्घां यच्छन्ति स्म तदा माधवः ताभ्यः समीचीनम् आहारं ददाति स्म । इदानीं तु ताभ्यः आहारदानं वृथा इति सः चिन्तयति । अतः यत्किञ्चित् ददाति स्म । तेन अजाः कृशाः अभवन् । तदा माधवः एकम् उपायं चिन्तितवान् ।

सः परेद्यवि ग्रामे उद्घोषणं कारितवान् यत् 'यदि ग्रामे कोऽपि जनः एताः अजाः तथा आकण्ठं भोजयति, येन अजाः पुनः किमपि खादितुं न इच्छन्ति, तर्हि अहं तस्मै सहस्रं रूप्यकाणि ददामि इति ।

एतद् श्रुत्वा ग्रामीणाः निरां विस्मिताः अभवन् । रूप्यकाणां लोभेन ते तत् कर्तुम् उद्युक्ताः । आदौ कञ्चन ग्रामीणः आगतवान् । सः एताः अजाः स्वगृहं नीत्वा ताभ्यः सम्यक् आहारं दत्तवान् । इतः परम् एताः अजाः किमपि न खादन्ति इति यदा तस्य विश्वासः उत्पन्नः तदा सः अजाः धनिकस्य

गृहम् आनीतवान् । धनिकः ताः परीक्षितुम् इष्टवान् । सः सेवकद्वारा काञ्चित् हरितलताम् आनायितवान् । अनन्तरम् अजाः प्रीत्या समीपम् आहृयन् लतां दर्शितवान् । अजाः धावन्त्यः अग्रे आगत्य लताम् अखादन् ।

खिन्नः सः ग्रामीणः पराजयम् अङ्गीकृत्य प्रतिगतः । ततः अन्ये बहवः ग्रामीणाः आगत्य अजाः स्वगृहं नीत्वा प्रयत्नं कृतवन्तः । तथापि तैः यावद् भोजितं चेदपि

• (स) मुकेश

धनिकस्य हस्ते हरितलतां यदा पश्यन्ति तदा अजाः तां खादितुं धावन्ति स्म । अतः ते सर्वे पराजिताः एव । परन्तु एतेन व्ययेन विना धनिकस्य अजाः प्रतिदिनं यथेच्छम् आहारं प्राप्य सम्यक् प्रवृद्धाः ।

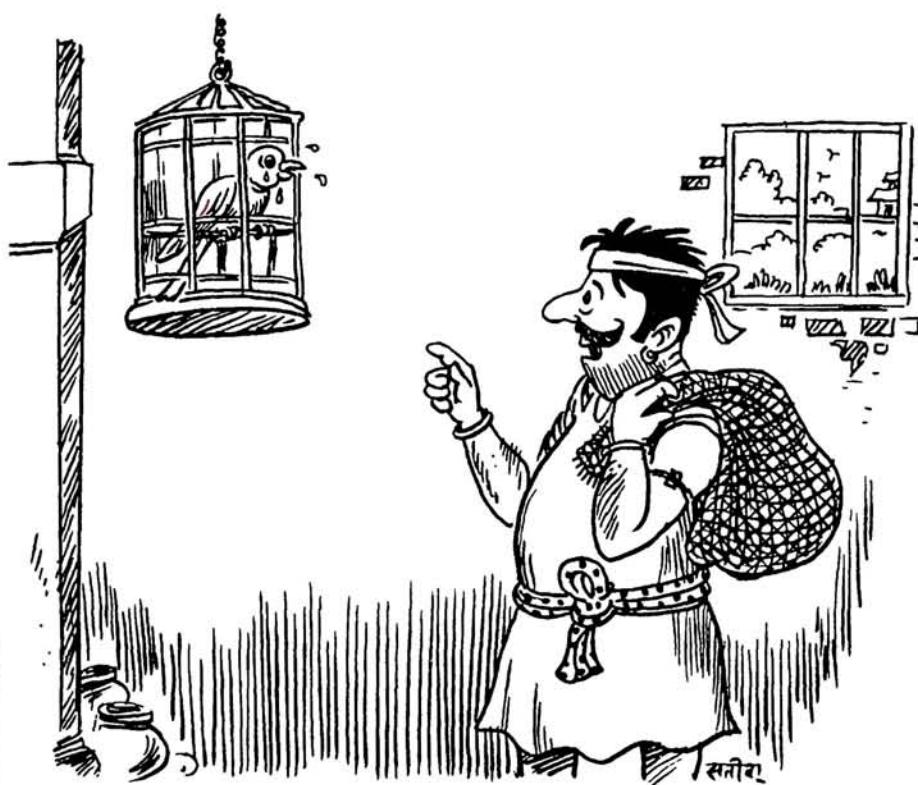
तस्मिन् ग्रामे कश्चन चतुरः मेषपालः आसीत् । सः एतां वार्ता श्रुत्वा धनिकस्य समीपम् आगतवान् । “अहं प्रयत्नं करोमि” इति उक्त्वा सः अजाः स्वगृहं नीतवान् । तस्मिन् दिने सः अजाभ्यः आहारम् अदत्त्वा एव अरण्यं गतवान् । बहुकालानन्तरं यदा सः ततः प्रत्यागतवान् तदा अजाः तं दृष्ट्वा ‘भे... भे...’ इति आक्रन्दनं कुर्वत्यः समीपम् अगच्छन् । मेषपालः काञ्चित् हरितलतां दर्शितवान् । अजाः सन्तोषेण लतां खादितुम् अग्रे आगताः ।

तदा मेषपालः इटिति तया एव लतया ताः सम्यक् ताडितवान् । एवमेव सः बहुवारं कृतवान् । तेन अन्ते एवम् अभवत् यत् हरितलतायाः दर्शनेन एव अजाः भीताः भवन्ति स्म ।

अनन्तरं मेषपालः ताः अजाः धनिकस्य गृहं नीतवान् । धनिकः यथापूर्वं गर्वेण “परीक्षां करोमि” इति उक्त्वा हरितलताम् आनाय्य प्रीत्या तासां पुरतः गृहीतवान् । परम् अद्य लतां दृष्ट्वा अजाः भीत्या मुखं परावर्तयन् । तेन पुनः पुनः प्रयत्नः कृतः चेदपि ताः लतां न अखादन् एव । अन्ते धनिकः विस्मितः भूत्वा स्वस्य पराजयम् अङ्गीकृत्य मेषपालाय सहस्रं रूप्यकाणि दत्तवान् । □□

शुकर्य चातुर्थक्

• डा. अश्वबाला

क

शुन व्याधः आसीत् । सः खगानां विक्रयणेन जीविकां यापयति स्म ।

कदाचित् अरण्यं गतवता तेन कश्चन शुकः गृहीतः । सः तं गृहम् आनीय पञ्चरबद्धं कृतवान् ।

कतिचन्दिनानन्तरं व्याधः पुनः अरण्यं गन्तुम् उद्यतः अभवत् । तदा सः शुकं पृष्ठवान् - “मित्र ! भवतः कृते किम् आनेतव्यम् ?” इति ।

तदा शुकः अवदत् - “आनेतव्यं तु किमपि नास्ति ! अरण्ये मम बान्धवाः सन्ति । तान् उद्दिश्य भवान् मम एतं सन्देशं वदतु यत् वराकः अहम् इदानीं परतन्त्रः अस्मि । पुनः कथं भवतां दर्शनं भविष्यति इति सर्वदा चिन्तयामि” इति ।

व्याधः तद् अङ्गीकृतवान् । ततः अरण्यं गतवान् च । तत्र तेन कश्चन शुकसमूहः दृष्टः । व्याधः तत्समीपं गत्वा तान् उद्दिश्य - “भोः शुकाः ! भवतां बान्धवस्य सन्देशः अस्ति,

शृण्वन्तु” इति उक्त्वा शुकस्य वचनम् उक्तवान् ।

एतं सन्देशं श्रुत्वा तेषु अन्यतमः शुकः भूमौ पतित्वा निश्चेष्टः अभवत् । तं दृष्ट्वा विस्मितः व्याधः पृष्ठवान् - “किं सज्ञातम् अस्य ? किमर्थम् एवम् अभवत् ?” इति ।

तदा कश्चन शुकः अवदत् - “एषः तस्य शुकस्य परममित्रम् । तस्य विरहे प्राणान् धारयितुम् अक्षमः अत्रैव मृतः” इति ।

तद् श्रुत्वा व्याधः आत्मानं निन्दन् ततः स्वगृहं प्रत्यागतवान् । तत्र पञ्चरस्थं शुकं दृष्ट्वा सर्वं वृत्तान्तं श्रावितवान् ।

तत् श्रुत्वा सः शुकः - “हा हन्त ! मन्दभाग्योऽहम् । यदि मम मित्रस्य एतादशी दुर्गतिः, नाहम् एकक्षणमपि प्राणान् धारयामि” इत्युक्त्वा पञ्चरे एव निपत्य मृतप्रायः निश्चेष्टश्च जातः ।

इदानीं व्याधः नितरां खिन्नः जातः । तयोः शुकयोः गाढमित्रां ज्ञातवतः तस्य हृदयं द्रुतम् अभवत् । आत्मानं पुनः पुनः निन्दन् सः तं शुकं मृतं मत्वा पञ्चरात् बहिः निष्कासितवान् । तदा एव सः शुकः उड्डीय समीपस्थस्य वृक्षस्य उपरि उपाविशत् ।

किञ्छर्तव्यतामूढः व्याधः अपृच्छत् - “रे शुक ! किमिदम् ? भवान् मित्रविरहेण मृतः आसीत् खलु ?” इति ।

शुकः सस्मितं - “मित्र ! भवान् एतावदपि न ज्ञातवान् यत् मम सन्देशं श्रुत्वा मित्रेण प्रतिसन्देशरूपेण मम मोक्षोपायः एवं सूचितः आसीत् । तेन एव अहं पञ्चरविमुक्तः जातः । इदानीं तस्य मित्रस्य समीपमेव गच्छामि” इति उक्त्वा आकाशे उड्डीय विलीनः अभवत् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

१३

अपवित्रः हृष्टः

• (सं) वसुन्धरा चौहान

144

आ नन्दपुरसाहिबमन्दिरस्य पवित्रः परिसरः । धूपेन सुवासितं वायुमण्डलम् । तत्र भक्तजनानाम् अपारः सम्मदः । तथापि सर्वत्र नितरां शान्तिमयं वातावरणम् । श्रीगुरुनानकदेवस्य प्रवचनं प्रचलत् अस्ति । सर्वे भक्ताः भावाविष्टाः सन्तः तन्मयतया प्रवचनं शृण्वन्तः आसन् । मध्ये गुरुनानकदेवः प्रवचनं स्थगयित्वा 'किञ्चित् जलम् आवश्यकम्' इति उच्चारितवान् । शिष्याः तद् श्रुत्वा धावितवन्तः । अग्रे उपविष्टः कक्षन् युवकः त्वरया उत्थाय अन्यत्र गत्वा जलपूर्णं चषकम् आनीय तस्मै दातुम् उद्युक्तः । जलदानसमये नानकदेवस्य हस्तस्य युवकस्य हस्तस्य च सर्षः जातः ।

'पुत्र ! भवतः हस्तः अतीव मृदुः अस्ति । किं

कारणम् ?' - श्रीनानकदेवः युवकम् अपृच्छत् ।

'एतावत्पर्यन्तं मम जीवने एतादृशः जलदानप्रसङ्गः कोऽपि न आगतः । अतः एव स्यात्' - इति युवकः उत्तरम् उक्तवान् ।

"किमर्थम् एवं वदति भवान् ?" - नानकदेवः तं पृष्ठवान् ।

"गुरुदेव ! अहं कस्यचित् धनिकस्य पुत्रः अस्मि । बहवः कर्मकराः सेवार्थं मम गृहे सन्ति । एवं सति मया किमर्थं वा कार्यं करणीयम् ?" इति सः तरुणः उक्तवान् ।

"एवं वां... ?" - गुरुदेवः आश्चर्यचकितः सन् उक्तवान् । ततः सः जलम् अस्वीकृत्य एव तं चषकम् अथः

स्थापितवान् । एतद् दृष्ट्वा युवकः तं निवेदितवान् - "प्रथमवारम् अहं भवतः कृते जलम् आनीतवान् अस्मि । कृपया स्वीकरोतु" इति ।

'यः जनः जनतारूपिणः जनार्दनस्य सेवां न करोति तस्य हस्तात् अहं किमपि न स्वीकरोमि । भवान् अद्यपर्यन्तं तादृशं कार्यं न कृतवान् । अतः भवतः हस्तौ अपवित्रौ स्तः । तदर्थमेव अहं भवतः हस्ततः जलं न स्वीकृतवान्'" - इति नानकदेवः उक्तवान् । तत् श्रुतवतः तस्य युवकस्य नेत्रे उद्घाटिते । तदा आरभ्य सः श्रद्धया बहूनि सेवाकार्याणि कृतवान् ।

□□

अहङ्कारः परागयाय

बाल मोदिनी

प वर्ता: हिमाच्छन्नः भवन्ति । सामान्यतः पर्वत-
प्रदेशतः वायुः वाति इति कारणतः सः अतीव
शीतलः भवति । अतः एव यदा वायुः वाति तदा जना:
शैत्येन कम्पन्ते ।

एकदा वायुः अचिन्तयत् यत् ‘मम कारणेन जनाः
कम्पन्ते, अतः अहमेव बलवान्’ इति । एवं चिन्तयतः
तस्य अहङ्कारः उत्पन्नः । शीघ्रमेव सः द्विगुणितः अपि
जातः । ‘सूर्यस्य अपेक्षया अपि अहमेव बलवान्’ इति

तस्य मनसि विचारः उत्पन्नः । सः सूर्येण सह स्पर्धा
कर्तुम् ऐच्छत् । अतः सः सूर्यम् आहूय उक्तवान् -
“आवा द्वौ स्वशक्त्याः परीक्षां करिष्यावः” इति ।

सूर्यः अङ्गीकृतवान् । तदा वायुः मार्गे गच्छन्तं एकं
पथिकं दर्शयित्वा सूर्यम् उक्तवान् - “यः एतस्य पथिकस्य
वस्त्राणि निष्कासयितुं शक्नोति सः एव शक्तिमान्”
इति ।

प्रथमं वायोः एव पर्यायः
इति निर्णयः अभवत् । सः
अहङ्कारेण स्वशक्तिम् एकीकृत्य
बहु वेगेन अधावत् । वायोः
कारणेन सः पथिकः उपरि उपरि
उत्पत्ति स्म । तदा पथिकः
एकस्मिन् स्थाने दृढतया स्थित्वा
स्वस्य वस्त्राणि दृढं गृहीतवान् ।
यद्यपि वस्त्राणि बहु अकम्पन्त,
तथापि सः तानि न त्यक्तवान् ।
वायुः तस्य वस्त्राणि निष्कासयितुं
न शक्तवान् एव ।

इदानीं सूर्यस्य पर्यायः
आगतः । सूर्यः आकाशे प्रखर-
रूपेण प्राकाशत । सूर्यस्य
आतपेन पथिकः व्याकुलितः
अभवत् । तस्य शरीरे स्वेदः
उत्पन्नः । स्विन्नः सः सर्वाणि
वस्त्राणि निष्कासितवान् ।

स्पर्धायां सूर्यः एव विजयी
अभवत् । एतत् सर्व दृष्टवतः
वायोः अहङ्कारः नष्टः । सः
सूर्य क्षमां याचितवान् । □□

— पापस्य कर्ता —

• म.वि. कोलहटकरः

क

श्रन विप्रः आसीत् । सः सर्वाणि शास्त्राणि
अधीतवान् आसीत् । सः चतुरः वाक्पटुः अपि ।
विप्रस्य गृहे एका धेनुः आसीत् । कदाचित् सा
क्षीरदोहनसमये विप्रं पादेन प्रहतवती । तदा कुपितः
विप्रः तां दण्डेन ताडितवान् । तस्य प्रहारं सोढुम् असहमाना
सा धेनुः मृता अभवत् ।

एवं विप्रस्य हस्तेन धेनोः मारणम् अभवत् । विप्रः
चिन्तितः अभवत् । यतः तत् गोहत्यापापं तस्य अनुसरणम्
अकरोत् । इदानीं सन्त्रस्तः विप्रः चिन्तितवान् - 'हस्तस्य

अभिमानी देवः इन्द्रः । अतः हस्तेन कृतं पापं वस्तुतः
इन्द्रेण एव कृतम् । अतः इन्द्रः एव दोषभाक्, न तु मम
हस्तः' इति ।

एवं चिन्तयित्वा सः आत्मानम् अनुसरत् पापम् उक्तवान्
- 'हे पाप ! मम समीपं न आगच्छतु । मया दोषः न
कृतः । दोषस्तु हस्तेन कृतः । हस्तस्य अभिमानी देवः
इन्द्रः । अतः गोहत्यायाः उत्तरदायित्वम् इन्द्रस्य एव ।
भवान् इन्द्रमेव पीडयतु' इति ।

पापं विप्रस्य वचनम् अङ्गीकृत्य इन्द्रस्य समीपम्

अगच्छत् । तद् दृष्ट्वा इन्द्रः
विस्मितः अभवत् । सः
पृष्ठवान् - 'किमिदम् ? कथं
मा पीडयति ?' इति ।

पापं विप्रस्य गृहे प्रवृत्तं सर्वं
निवेदयति । तद् श्रुत्वा इन्द्रः
विप्रस्य चातुर्यं च ज्ञात्वा विस्मयं
प्राप्नोति । ततः सः उक्तवान् -
"कृपया किञ्चित् कालं यावत्
प्रतीक्षां करोतु । ततः मा
पीडयतु" इति ।

पापम् अङ्गीकरोति । इन्द्रः
वृद्धब्राह्मणरूपं धृत्वा विप्रस्य
गृहम् आगच्छति ।

विप्रस्य गृहस्य पुरतः सुन्दरम्
उद्यानम् आसीत् । विप्रः स्वयं
परिश्रमेण तत् निर्मितवान्
आसीत् । तस्मिन् नानाविधानि
कुसुमानि, फलभारेण समृद्धाः
वृक्षाश्च आसन् ।

विप्रः उद्याने कार्यमग्नः
आसीत् । वृद्धवेषधारी इन्द्रः
उद्यानं प्रविष्टवान् । विप्रम्
उक्तवान् च - 'स्वामिन् ! वृद्धः

अहं क्षुधितः अस्मि । मयि दयां करोतु । अत्र बहूनि पक्कानि फलानि दृश्यन्ते । तेषु कानिचित् मधुराणि फलानि मह्यं ददातु, येन मम क्षुधानिवारणं भवेत्” इति ।

विप्रः वृद्धस्य दीनावस्थां ज्ञात्वा तस्मिन् दयां करोति । तस्मै कानिचित् मधुराणि आप्रफलानि ददाति । वृद्धः तानि खादित्वा सनुष्टः अभवत् । सः विप्रं पृष्ठवान् - “कस्य एतत् उद्यानम् ?”

“मम एव उद्यानम्” - विप्रः अभिमानेन उक्तवान् । “किं भवता स्वयमेव निर्मितम् एतत् ?” - वृद्धवेषधारी इन्द्रः पृष्ठवान् ।

“अथ किम् ? मया स्वहस्ताभ्याम् एव भूम्याः खननं कृतम् । जलसेचनं कृतम् । बीजानि उप्तानि । लताः आरोपिताः । कुरुणानि उन्मूलितानि । महता प्रयत्नेन एतत् अपूर्वम् उद्यानं निर्मितम्” - एवम् उक्त्वा विप्रः च । हस्तौ उत्थाप्य तौ वृद्धाय सगर्वं दर्शितवान् ।

तदा वृद्धः उक्तवान् - “हस्तस्य अभिमानी देवः इन्द्रः । तत्राम हस्तस्य स्वामी इन्द्रः । अतः उद्यानस्य स्वामी इन्द्रः एव । एतेषां फलानाम् अधिकारी अपि इन्द्रः एव” इति ।

तत् श्रुत्वा विप्रः कोपेन उक्तवान् - “कोऽयम् इन्द्रः नाम ? इन्द्रं न जानामि अहम्” इति ।

तदा इन्द्रः आत्मनः वास्तविकं रूपं दर्शितवान् । उक्तवान् च - “गोहत्या भवता स्वहस्तेन कृता । परन्तु तत् पापं मम शिरसि आरोपितवान् भवान् । तुल्यन्यायेन भवतः हस्ताभ्यां निर्मितस्य अस्य उद्यानस्य स्वामित्वमपि मम एव खलु ?” इति ।

इदानीं विप्रः स्वस्य दोषम् अवगतवान् । पश्चात्तापदग्धः सः इन्द्रं क्षमां याचितवान् । स्वस्य अपराधम् अङ्गीकृतवान् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

१४

कथं भवेत् लक्षाधिपतिः?

वि

देहेषु ऋद्धिपुरी नाम नगरी आसीत् । सा ऐश्वर्येण
इन्द्रपुरीमपि अतिशेते । तत्र किञ्चित् अतिविशालं
मनोहरं च मन्दिरम् आसीत् । तस्मिन् मन्दिरे भगवतः
नारायणस्य भगवत्याः श्रीदेव्याः च अतिसुन्दरौ मनोहरौ
विग्रहौ प्रतिष्ठापितौ आस्ताम् । प्रतिदिनं सहस्राधिकाः
भक्तजनाः तत्र आगच्छन्ति स्म । भगवतः दर्शनेन कृतार्थाः
सन्तः स्वकीयं जीवनं धन्यं मन्यन्ते स्म च ।

मन्दिरात् बहिः प्राकारे बहवः भिक्षुकाः भिक्षार्थम्
उपविशन्ति स्म । तेषु प्रभुदेवः नाम कञ्चित् भिक्षुकः ।
सः सर्वदा हरिस्मरणं कुर्वन् सन्तोषेण कालं यापयति ।
एकदा रात्रौ मन्दिरम् आगताः सर्वे भक्ताः निर्गताः
आसन् । देवालयं परितः मौनं व्याप्तम् आसीत् ।
तस्मिन् समये श्रीदेवी भगवन्तं नारायणम् उक्तवती -

• रा. पां. निपाणीकरु

“भगवन् ! भिक्षुकस्य एतस्य प्रभुदेवस्य दीनावस्थां किं भवान् न पश्यति ? तं किमर्थं भवान् लक्षाधिपं न करोति ?” इति ।

देव्या: वाक्यं श्रुत्वा भक्तवत्सलः भगवान् गम्भीर-स्वरेण उक्तवान् - “देवि ! तथैव भवतु । अहम् इदानीम् एव प्रभुदेवं लक्षाधिपं कर्तुम् आदिशामि” इति ।

एवम् उक्त्वा देव्या: सम्मुखे एव सः गरुडम् आदिष्टवान् - ‘वैनतेय ! श्वः एव एषः प्रभुदेवः यथा लक्षाधिपः भवेत् तथा करोतु’ इति ।

गरुडः ‘यथा आदिशति भवान् !’ इति विनयेन अङ्गीकृतवान् ।

तस्मिन् एव काले नगरश्रेष्ठी कुबेरदत्तः स्वेच्छया देवदर्शनार्थं देवालयं प्रविष्टवान् आसीत् । सः सर्वमपि एतद् सम्भाषणं श्रुतवान् । मनसि एव चिन्तितवान् च - ‘अहं तं भिक्षुं प्रभुदेवं जानामि । सः श्वः भिक्षारूपेण लक्षरूप्यकाणि अवश्यमेव प्राप्यति । भगवतः वचनं कथम् अन्यथा भविष्यति ? तद् धनं यथा मदीयं भवेत् तथा अहं करिष्यामि’ इति ।

एवं विचिन्त्य श्रेष्ठी कुबेरदत्तः अनुक्षणं प्रभुदेवस्य समीपं गतवान् । पृष्ठवान् च - “भोः प्रभुदास ! कथम् अस्ति भवान् ? कुशली किम् ?” इति ।

प्रभुदेवः उक्तवान् - “भगवतः अनुग्रहेण कुशली अस्मि” इति ।

श्रेष्ठी उक्तवान् - “अहं भवते शतं रूप्यकाणि ददामि । भवान् श्वः यद् धनं प्राप्यति तद् महां ददातु” इति ।

कुबेरदत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रभुदेवः ‘एषः परिहासं करोति’ इति चिन्तितवान् । सः तस्य वचनं न अङ्गीकृतवान् । पुनः कुबेरदत्तः ‘इतोऽपि अधिकं धनं ददामि’ इति उक्तवान् । अन्ते च सः प्रभुदेवाय पञ्चाशत्-सहस्ररूप्यकाणि कथश्चित् दत्तवान् । प्रभुदेवः अत्यन्तं विस्मितः सन् एव परेद्यवि प्राप्यमाणं धनं तस्मै दातुम् अङ्गीकृतवान् ।

परेद्यवि कुबेरदत्तः प्रातःकाले एव मन्दिरं गतवान् । तत्र इतस्ततः अटन् प्रभुदेवः कियद् अर्जितवान् इति वारं वारं पश्यति स्म । रात्रिः जाता । प्रभुदेवस्य समीपे केवलं पञ्चविंशतिरूप्यकाणि आसन् । भक्ताः सर्वे

बाल मोदिनी

निर्गताः । इदानीं केऽपि देवदर्शनार्थं न आगच्छन्ति स्म । मन्दिरे पुनः मौनं वातावरणम् ।

कुबेरदत्तः किञ्चर्तव्यतामूढः सन् चिन्तितवान् - ‘प्रभुदेवाय पञ्चाशत्-सहस्ररूप्यकाणि दत्तवान् अस्मि । इदानीं कथं तानि प्रतिस्वीकरोमि ? एतावतीं द्रव्यहानिं कथं सोदुं शक्नोमि ?’ इति ।

एवं चिन्तयित्वा सः शीघ्रं गरुडसमीपं गत्वा नमस्कार-पूर्वकम् उक्तवान् - “भोः वैनतेय ! भगवान् नारायणः भवन्तं यद् उक्तवान् तस्मिन् विषये भवान् उदासीनः इति भाति । कृपया भवता यत् अङ्गीकृतं तत् शीघ्रमेव करोतु” इति ।

गरुडः तद् दृष्ट्वा कुबेरदत्तस्य हस्तद्वयं स्वपक्षाभ्यां दृढं गृहीत्वा उक्तवान् - “ह्यः भवान् यदा प्रभुदेवाय धनं दत्तवान् तदा एव मम प्रतिज्ञार्थं पूर्णं जातम् । पुनः शेषस्य प्रतिज्ञार्थस्य पूर्तिः अपि भवता एव करणीया अस्ति । शिष्टं धनमपि भवान् शीघ्रमेव तस्मै ददातु, येन भवान् अपि मुक्तः भविष्यति, ममापि प्रतिज्ञापूर्तिः भविष्यति” इति ।

कुबेरदत्तस्य हस्तद्वयमपि गरुडः स्वपक्षाभ्यां दृढं गृहीत्वा आसीत् इति कारणतः सः बहु वेदनाम् अनुभवति स्म । वेदनायाः निवारणार्थं हस्तमोचनार्थं च सः ‘तद् धनम् अपि ददामि’ इति शपथं कृतवान् । अनुक्षणं स्वभवनं गत्वा पुनः पञ्चाशत्-सहस्ररूप्यकाणि आनीय प्रभुदासाय दत्तवान् च ।

ततः ‘सर्वापि एषा भगवतः लीला’ इति विचिन्त्य आश्र्वर्यचकितः सन् कुबेरदत्तः स्वभवनं गतवान् ।

□□

विधेः विचिग्राणि विचेष्टितानि

• शेषाचार्यः कौलगी

पु

रा ब्रिटन्-देशम् आर्थरः नाम महाराजः पालयति उत्तरं प्राप्नुं ततः प्रस्थितवान् ।

स्म । एकदा तस्य अङ्गरक्षकेषु अन्यतमः सः बहून् देशान् अटन् अपि निर्णयात्मकम् उत्तरं न स्वाविनयेन महाराजस्य कोपपात्रम् अभवत् । तेन क्रुद्धः प्राप्तवान् । केचन उक्तवन्तः - 'ऐश्वर्येण', अपरे 'वस्त्रेण', महाराजः तस्य वधदण्डं आज्ञापितवान् । इतरे 'आभरणैः', अन्ये 'प्रतिष्ठया' इति । एवं

एतं वृत्तान्तं श्रुत्वा दयावती राज्ञी महाराजस्य समीपं नानाविधानि उत्तराणि प्राप्तानि तेन । दत्तः कालः अपि गत्वा विज्ञापितवती - "देव ! भवता दत्तं दण्डशासनं समाप्तप्रायः ।

वर्षानन्तरं कार्यान्वितं भवतु । तम् अङ्गरक्षकम् अहम् एकस्मिन् दिने व्यथितेन मनसा सः वनमार्गेण गच्छति एकं प्रश्रं पृच्छामि । दत्तकालाभ्यन्तरे तस्य समीचीनं स्म । तन्मध्ये सः काञ्चित् कुरुपां वृद्धां दृष्टवान् । तं प्रत्युत्तरं दास्यति चेत् सः दण्डात् मुक्तः भवतु, नो चेत् दृष्ट्वा सा अवदत् - "वत्स ! भवान् अतीव चिन्ताग्रस्तः दण्डम् अनुभवतु" इति । अस्ति इति तर्कयामि । तस्य कारणं वदति चेत् अहं

महाराजः 'तथैव भवतु' इति उक्तवान् । राज्ञ्याः प्रश्रः परिहारोपायं सूचयामि, परं समयबन्धेन" इति । तु एवम् आसीत् - "स्त्री केन अत्यन्तं सुखं प्राप्नोति ?" सः वृद्धाम् उक्तवान् - "अस्तु अम्ब ! यदि भवती इति । अङ्गरक्षकः महाराजाय कृतज्ञतां समर्प्य प्रश्रस्य मम चिन्तायाः परिहारोपायं सूचयति तर्हि अहं भवती

यत् वदति तत् करोमि इति वचनं ददामि” इति ।

अनन्तरं सः चिन्तायाः कारणम् उक्तवान् । वृद्धा तस्य कर्णे मन्दस्वरेण कमपि परिहारोपायं सूचितवती ।

स्मितवदनः सः सत्वरं स्वनगरं प्राप्य राज्ञ्याः समीपं गतवान् । ताम् उक्तवान् च - “पत्न्याः प्रभुत्वम् अङ्गीकृत्य तस्याः सर्वाः आज्ञाः पतिः सन्तोषेण यदा पालयति, तदा स्त्री अत्यन्तं सुखं प्राप्नोति । एतदेव भवत्याः प्रश्रस्य उत्तरम्” इति ।

अनेन उत्तरेण राज्ञी नितरां सन्तुष्टा अभवत् । तेन अङ्गरक्षकस्य वधदण्डः निरस्तः जातः ।

अत्रान्तरे पूर्वोक्ता वृद्धा राजसभाम् आगतवती । राज्ञीम् उक्तवती च - “भोः महोदये ! मह्यं न्यायदानं करोतु । अहमेव भवत्याः प्रश्रस्य उत्तरं तं पाठितवती । वधदण्डात् यदा अहं मुक्तः भविष्यामि तदा भवत्या

यत् उक्तं तत् कार्यं प्रथमं करिष्यामि’ इति एषः मह्यं वचनं दत्तवान् अस्ति । एषः मया परिणीतः अस्ति । अतः इदानीं सः मां पलीत्वेन स्वीकरोतु” इति ।

राज्ञी अङ्गरक्षकं - “भवता तथा वचनं दत्तं किम् ?” इति पृष्ठवती ।

सः अङ्गरक्षकः “सत्यम्” इति उक्तवान् ।

तदा राज्ञी उक्तवती - “एवं चेत् भवान् तां वृद्धां वृणोतु” इति ।

सेवकः अनिच्छन् अपि तां कुरुपां वृद्धां परिणीतवान् । युवकस्य वृद्धायाश्च विवाहं दृष्ट्वा सर्वेऽपि विस्मिताः । तथापि सः स्वप्राणान् रक्षितवतीं तां प्रियां प्रीत्या आलिङ्गितवान् । अहो आश्र्वर्यम् ! यदा सः ताम् आलिङ्गितवान् तदा सा स्वकीयं कुरुपम् उत्सृज्य सुन्दरी युवतिः जाता । ततः बहुकालं यावत् तौ सुखेन आस्ताम् ।

□□

पञ्चतन्त्रकथा:

१५

• चारुदत्तः • अरसु

कदाचित् मदोक्तट्य केनचित् वनगजेन सह युद्धम् अभवत् ।

यद्यपि युद्धे गजः मृतः तथापि तस्य दन्तप्रहरेण मदोक्टः तीव्रं व्रणितः ।

ततः आयासवशात् सः चलितुं न शक्नोति । तदवलम्ब्य स्थिताः काकादयः क्षधाविष्टः जाताः ।

भोः । कञ्चित् जनुम् अन्विष्टनु । तं मारयित्वा भवतां भोजनं कल्पयामि ।

अहं तथा करिष्यामि येन स्वामी तस्य वधं करिष्यति ।

